

ODBRAMBENA DEJSTVA NA PRACU SRB-TRUBAR-DRVAR (u vreme desanta na Drvar)

U zoru 25. maja 1944. godine 2. lička brigada našla se prema Srbu u razvijenom borbenom poretku i punoj borbenoj gotovosti na posедnutim položajima. Vedro jutro obećavalo je lep, topao i sunčan dan. Mada se znalo da se u rejonu Srba već nekoliko dana zadržavaju i prikupljaju jače nemačke snage, pa otuda i puna borbeno gotovost na položajima, u tome trenutku nije bilo znakova da brigada neposredno stoji pred jednim od najdramatičnijih bojeva koje je do tle vodila, a koji samo što nije počeo.

Radi uništenja Vrhovnog štaba NOVJ, a u prvom redu ličnosti Vrhovnog komandanta, štab 2. oklopne nemačke armije brižljivo je i lucidno pripremio napad, kombinovanim dejstvima vazduhoplovstva, vazdušnodesantnih i kopnenih trupa. Jednovremeno sa spuštanjem vazdušnog desanta u Drvar, radi neposrednog i iznenadnog napada na Vrhovni štab i Vrhovnog komandanta, u koncentričan napad prema Drvaru imale su preći jake borbene grupe (taktičke grupe) iz šest konvergentnih pravaca. Ove borbene grupe su imale zadatak da brzim prodorima što pre ispresecaju slobodnu teritoriju, da na svojim pravcima razbiju jedinice NOVJ i da priteknu u pomoć vazdušnodesantnom bataljonu od 500 ljudi u Drvaru, kome je pretila opasnost da bude razbijen i uništen odlučnim napadima obližnjih jedinica NOVJ. Upravo zbog toga je pravcu Srb - Trubar - Drvar pridavan najveći značaj. Bio je to najkraći pravac, svega oko 25 km od Srba do Drvara, pa se računalo da se ovim pravcem može najbrže, a u najgorem slučaju u toku dana, priteći u pomoć vazdušnodesantnom bataljonu u Drvaru. Za prodiranje ovim pravcem, u rejonu s. Suvaja - s. Srb - s. Kupirovo, prikupljene su jake snage, takozvana borbeno grupa »Vilam« (Willam), nazvana po pukovniku Willamu, komandantu 384. legionarskog puka, koji je njome komandovao.

Borbena grupa »Vilam« imala je sledeći sastav: štab i delovi štabne čete 384. puka 373. legionarske divizije »Tigar«, 14. četa 384. puka (protivtenkovska artiljerija); 1. bataljon 384. puka bez čete; kompletan 2. i 3. bataljon 384 puka, 2. četa pionirskog bataljona 373. divizije; 2. motorizovana baterija i 4. i 5. baterija 373. artiljerijskog puka; 2. četa 202. oklopnog bataljona sa dva tenka, motorizovana sanitetska četa 373. divizije, odeljenje 63. motorizovanog radio-telegrafskog bataljona vazduhoplovstva za vezu sa izviđačkom i borbenom avijacijom i grupa četnika iz Srba. Mada su, u to vreme, jedinice 373. legionarske divizije imale oko 50% svoga formacijskog sastava, jačina ove grupe iznosila je oko 2.000 ljudi, od toga oko 1.500 u boračkim jedinicama koji su neposredno učestvovali u borbi, što znači bez pozadinskih i opslužujućih delova. Kako ćemo videti, kada je ova borbeno grupa zapela u prodiranju, ona je posle podne pojačana borbenom grupom »Lapac« (uglavnom izviđački bataljon 373. divizije, oko 218 ljudi), koja je sa pravca s. Doljani - s. Martin-Brod, sa fronta 1. ličke brigade, izvučena i pre-

bačena na ovaj pravac da pojače napad i pospeši prodiranje borbene grupe »Vilam«.⁴¹⁵¹

Imajući glavni zadatak da u toku dana prodre u Drvar, da dođe u neposrednu vezu sa 500. SS padobrasno-lovačkim bataljonom da ga stavi pod svoju komandu, borbena grupa »Vilam« imala je da dejstvuje po detaljno razrađenom planu, koji je sažeto izgledao ovako: isturenim krilima, levim prema Gradini (tt. 680) a desnim prema Bogutovcu (tt. 1006), uz podršku dela artiljerije, odlučno napasti i što pre odbaciti delove 2. brigade sa ovih položaja i time obezbediti bokove glavnim snagama u napadu i daljem prodiranju glavnim pravcem. Glavni na borbene grupe, pešadija, tenkovi, artiljerija i druga teška oruđa i sredstva, sa pionirskom četom na čelu, nastupala je u zahvatu puta Srb - s. Osredci - s. Trubar. Pošto razbije odbranu 2. brigade i zauzme rejon tt. 667 (crkva u Osredcima), a krila osvajanjem Gradine i Bogutovca obezbede bokove, grupa privlači artiljeriju u rejon tt. 667. Odavde, potom, grupa nastavlja prodiranje uz podršku artiljerije i pešadijskih oruđa (pratećih topova i minobacača) na liniju: k. 682 - Lipov Vrh (tt. 697) - Vučjak (tt. 793), nadirući iz s. Osredaka levokrillnim bataljonom preko Vučjaka na s. Podvučjak, a desnokrillnim bataljonom preko Lipovog Vrh a i k. 682 prema s. Trubar. Koncentracijom artiljerijske i minobacačke vatre trebalo je najpre odlučno podržati prodiranje levokrillnog bataljona do zauzimanja Vučjaka, a potom svim sredstvima podržavati desnokrillni bataljon u osvajanju k. 682 i Lipovog Vrh. Po izbijanju borbene grupe u rejon s. Trubar - s. Podvučjak artiljerija se brzo prebacuje u rejon Lipovi Vrh i odatle podržava nastupanje pešadije ka Metli (tt. 1264) do ovladavanja planinskim grebenom Kamenice. Kada ovlada grebenom Kamenice, borbena grupa »Vilam« obezbeđuje bokove a glavninom, stazom južno od Metle, nastavlja prodiranje preko s. Vrtoče u Drvar.

Po prvobitnom planu već pomenuta borbena grupa »Lapac« trebalo je da dejstvuje pravcem Donji Lapac - Kulen Vakuf- Vrtoče, ali je ovaj plan izmenjen u poslednji čas na konferenciji u štabu 15. brdskog korpusa 24. maja u Donjem Srbu.⁴¹⁶¹ Ocenjeno je da je borbena grupa »Vilam« s obzirom na zadatak nedovoljno jaka, a da bi izgradnja porušenog mosta na r. Uni u Kulen Vakufu za dejstvo borbene grupe »Lapac« prema s. Vrtoče dugo trajala, pa je odlučeno da ova grupa ne dejstvuje planiranim pravcem, već da delom snaga učini demonstrativni ispad pravcem s. Doljani -s. Martin-Brod radi vezivanja naših snaga (1. brigada) i rasterećenja borbene grupe »Vilam« na glavnom pravcu, a potom da se prebaci na pravac Srb - Trubar - Drvar i pojača snage za prodiranje glavnim pravcem. Valja reći da je samo ovaj deo plana izvršen kako je zamišljen.

Druga lička brigada osvanula je 25. maja u rejonu: Gradina (tt. 680), Bogutovac (tt. 1006), s. Dolovi (trubarski) i s. Trubar (crkva, k. 630), u sledećem rasporedu:

- Četvrti bataljon držao je prvi - glavni položaj u rejonu s. Osredci, sa prednjim krajem odbrane na liniji: zapadne padine Gradine (tt. 680) - k. 604 - tt. 667 i zadatkom da spreči prodor neprijatelja preko s. Osredaka prema s. Trubar. Borbeno osiguranje je imao na Međeđaku (tt. 649). Desno je trebalo da ima vezu sa delovima 1. brigade prema s. Cvjetniću, a levo sa 3. bataljonom prema s. Dolovi. Prvobitno je čvor (težište) odbrane bio postavljen u rejonu Gradine, ali je

⁴¹⁵⁾ Ovaj tekst je proizašao iz članka Slavka F. Odića: »Dejstva 2. brigade 6. ličke proleterske divizije u Drvarskoj operaciji«, objavljenog u Vojnoistorijskom glasniku broj 6 za 1959. godinu. On je članak pisao na osnovu izvora brojne nemačke dokumentacije za koju kaže da se nalazi u privatnoj arhivi autora. Osim korišćenja krajnje oskudne dokumentacije 2. brigade i 6. divizije on je tada, dok su sećanja još bila relativno sveža, konsultovao izvestan broj neposrednih učesnika u borbi, pa činjenice koje on iznosi zaslužuju poverenje.

⁴¹⁶⁾ Do konferencije je došlo prilikom nailaska iz Knina u Bihać operativnog dela štaba 15. brdskog korpusa 24. maja u s. Donji Srb, gde se već nalazilo istureno komandno mesto 373. legionske divizije.

shodno razvoju situacije već u početku pomerenom na levo krilo u rejon tt. 667, ostavljajući na Gradini samo jednu - 3. četu. Na prednjem kraju odbrane bili su izrađeni uglavnom pojedinačni streljački zakloni i mitraljeska gnezda. Put Srb - Osredci bio je mestimično miniran i zaprečen;

- Drugi bataljon, sa štabom na Svinjarni (k. 753), imao je 3. četu na položajima Bogutovac (tt. 1006) - Gologlav (k. 1010) sa borbenim osigurnjem isturenim na liniji k. 490 - k. 682 severoistočno od s. Kunovca, obezbeđujući i kontrolišući levi bok patrolama; 2. četa je bila u rejonu železničke stanice Trubar radi zatvaranja i kontrolisanja puta i pruge prema s. Kaldrmi, a 1. četa je činila bataljonsku rezervu u s. Dolovi (Trubarski). Ovaj bataljon je bio ojačan protivtenkovskim i minerskim vodom prateće čete brigade;

- Prvi bataljon je obrazovao brigadnu rezervu u s. Dolovi i povremeno isturao patrole prema Kaldrmi;

- Treći bataljon nalazio se u rejonu severno od s. Dolovi, takođe u brigadnoj rezervi, sa namenom da se u slučaju potrebe ubaci u međuprostor između 4. i 2. bataljona i da zatvori put Srb - Trubar i dalje prema Drvaru;

- divizijska brdska baterija (dva topa), pridata brigadi, plasirana je na vatrene položaje u rejonu Lipovog Vrha (tt. 697) da podrži odbranu snaga na glavnom položaju, uglavnom 4. bataljon;

- štab brigade, komandant kapetan Dragan Rakić i politički komesar Branko Damjanović, sa prištapskim delovima se nalazio u grupi kuća istočno oko 300 metara od trubarske crkve (k. 630).

Nedostaju podaci o brojnoj jačini brigade, ali na osnovu brojne jačine divizije može se sa izvesnom pouzdanošću utvrditi daje mogla imati oko 1.100 boraca ukupno, od toga oko 700 u boračkim jedinicama koji su neposredno učestvovali u borbi.⁴¹⁷⁾ Prema tome, brojni odnos snaga bio je najmanje 2:1 u korist neprijatelja. Ali, ovolika nadmoćnost u živoj sili ipak nije bila njegova odlučujuća prednost. Kako ćemo videti, neprijateljeva odlučujuća nadmoćnost koja je rešavala ishode sudara bila je u brojnoj artiljeriji i minobacačima, a pri kraju i avijaciji, sa obiljem municije ne samo za njih nego i za automatska i ostala borbena sredstva. Tu je brigada bila neuporedivo slabija. Pridata dva topa i neveliki broj njenih minobacača istrošili su ono malo municije još u prvim okršajima i više nisu mogli učestvovati u borbi. Isti slučaj je bio i sa streljačkom municijom zbog čega joj je ceo 4. bataljon rano ispao iz borbe.

Rano izjutra 25. maja, komandant borbene grupe »Vilam« uputio je iz s. Kuprova pravcem s. Kunovac - Bogutovac (tt. 1006) jednu četu 1. bataljona 384. puka, a drugu četu istog bataljona pravcem s. D. Suvaja - s. Neteka - Gradina (tt. 680), sa zadatkom da zbace jedinice 2. brigade sa Gradine i Bogutovca i da obezbede bokove glavnini koja je nastupala cestom Srb - Osredci. Borba je počela oko 5 časova.

Ispred glavnine, sastava štab 384. puka sa štabnom četom, 2 i 3. bataljon 384. puka, 14. četa puka, 2. četa 202. oklopnog bataljona i 2. motorizovana artiljerijska baterija, kretala se 2. četa pionirskog bataljona divizije sa zadatkom da čisti put od mina i prepreka i time omogući prolaz oklopnim i motornim vozilima. Na vatrenim položajima u rejonu Srba stajale su 4. i 5. baterija 373. artiljerijskog puka (divizijskog) u gotovosti da stupe u dejstvo i podrže napad pešadije.

Kada je 3. bataljon 384. puka pred zoru krenuo iz D. Suvaja prema Srbu radi ulaska u glavninu i daljeg nastupanja, odmah po prelasku r. Une odvojila se njegova 11. četa i skrenula ulevo sa zadatkom da učini demonstrativni ispad u pravcu Krčkog brda k. 542 (delovima 1. brigade) da bi olakšala napad i prodor glav-

417) Prema njenom Ratnom dnevniku (k. 797, br. reg. 14-52/2) brojno stanje 6. divizije 24. maja 1944. izgledalo je ovako: oficira 190, podoficira 691, vojnika 2.796, ukupno 3.677 boraca. Ako se ima u vidu da je ovo uvek bila brojno najjača brigada u diviziji, pa onda i u ovome slučaju, tada brojka od 1.100 boraca izgleda realna.

nih snaga borbene grupe »Vilam«. Međutim, usled nepovoljne situacije na glavnom pravcu, ona je odavde brzo prebačena preko s. Rađenovića Župa u sastav glavnih snaga i stigla da učestvuje u žestokim borbama za osvajanje tt. 667 (osredačka crkva).

Znajući za neprijateljevo grupisanje i očekujući njegov napad 4. bataljon i delovi 2. bataljona 2. brigade na glavnom položaju bili su u punoj opreznosti i borbenoj gotovosti, sa pooštrenim merama obezbeđenja, izviđanja i osmatranja, pa je i nastupanje neprijatelja na vreme otkriveno. Borbena osiguranja na Međedaku i severoistočno od Kunovca odlučno su prihvatila borbu i u početku usporila i zakočila nastupanje. Borbeno osiguranje 2. bataljona severoistočno od Kunovca veštim korišćenjem zemljišta i ponekim protivnapadom jako je usporavalo i zaustavljalo neprijateljski napad, postepeno se povlačeći u sastav čete ka tt. 1006. A borbeno osiguranje 4. bataljona na Međedaku (tt. 649) povuklo se tek kada je neprijateljska artiljerija zasula brdo vatrom i uništila jedno mitraljesko gnezdo.^{418r}

Kada je glavnina borbene grupe »Vilam« povelala snažan napad preko tt. 667, odnosno osredačkoj crkvi, 4. bataljon je već pomerio glavninu svojih snaga u ovaj rejon (tt. 667 - k. 604). Odmah je došlo do žestokog sudara, obostrano protkanog naizmeničnim jurišima i protivnapadima. Dve čete 4. bataljona ojačane sa nekoliko mitraljeza slamale su i nekoliko puta odbijale juriš dva neprijateljska bataljona frontalnom i bočnom vatrom i protivnapadima, uništivši pri tom i jedna oklopna kola direktnim pogotkom minobacača.

U međuvremenu je došlo i do vazdušnog desanta na Drvar, o čemu je štab brigade obavestio komesar 3. brigade, pošto je njegov štab sa dva bataljona u 7.30 časova po naređenju štaba divizije već krenuo iz Trubara u Drvar. On je štabu brigade preneo i kategorično naređenje štaba divizije da pravac Srb - Trubar - Drvar mora braniti po svaku cenu, da neprijatelj ni pod kojim uslovima ne sme proći u Drvar. Štab brigade je upoznao štabove bataljona sa ovim naređenjem tražeći od njih da posednute položaje brane po svaku cenu. U to vreme se na frontu od Gradine do Bogutovca odvijala divovska borba, u kojoj neprijatelj, uprkos višestrukoj nadmoćnosti i masovnoj artiljerijsko-minobacačko vatrenoj podršci, nije uspevao da pomeri 4. bataljon sa glavnog (prvog) položaja. Krilne jedinice, na Gradini (3. četa 4. bataljona) i Bogutovcu (3. četa 2. bataljona) čvrsto su držale svoje položaje i onemogućile krilnim jedinicama borbene grupe »Vilam« da ih zauzmu i olakšaju prodiranje glavnih snaga, obezbeđujući im bokove. Tako je silovito povedeni neprijateljski napad u početku ukočen na celom frontu. Glavnina mu je prikovana oko puta tapkala u mestu i od frontalne i bočne vatre trpela gubitke, a uspeha ni posle više od dva časa borbe nigde nije bilo. Svojim, uistinu junačkim držanjem i otporom 4. bataljon, odnosno njegovih oko 150 boraca, koliko ih je najviše moglo biti u neposrednoj borbi na celom frontu, u početku su jako pomrsili i do neuspeha doveli neprijateljske planove za brzo prodiranje u Drvar.

U toj, zaista nepovoljnoj situaciji, na komandno mesto borbene grupe »Vilam« stiže i komandant 373. divizije, general-major Eduard Aldrian, sa svojim operativnim oficirom i preuzima neposrednu komandu. Usled značaja ovoga pravca u Srb stiže, da bi ovde intervenisao, i komandant 15. brdskog korpusa sa svojim operativnim oficirom. Nakon toga, pod neposrednim nadzorom komandanta divizije, pukovnik Vilam brzo sređuje snage i koncentriše oba pešadijska bataljona na frontu od tt. 667 (crkve) pa do grupe kuća južno k. 604 i uz snažnu podršku sve tri artiljerijske baterije i svih minobacača odlučno kreće u proboj.

418) Osim Odića, videti: k. 797, br. reg. 15/2, 14-2, 4-4, 4/4-4, k. 799, br. reg. 6/5, 18/6, k. 801, br. reg. 10-8, 9-8, 12/9-1, 16-9/1, 15/9 I.

Putem i levo od njega u napad je upućen 3. bataljon, a levo od njega do grupe kuća napadao je 2. bataljon 384. puka.

Ponovo je došlo do ogorčene borbe, otpor 4. bataljona bio je energičan, krajnje žilav i odsudan, uprkos uraganskoj vatri artiljerije i minobacača koja ga je nemilosrdno zasipala. U zahvatu puta prema crkvi napadala je 11. i 12. četa 3. bataljona 384. puka, sporo i teško lomeći otpor delova 4. bataljona. Rasplamsala se uporna i ogorčena borba oko pojedinih tačaka i kuća u s. Osredcima, gde su četnici uhvatili dva borca 4. bataljona i odmah ih streljali. Najzad, uz mnogo napora, neprijatelj uspeva da potisne delove 4. bataljona i da oko 8 časova ovlada rejonom crkve, odnosno tt. 667 u Osredcima. Naporedo sa ovim i ostale snage 3. bataljona i 2. bataljon 384. puka uspevi su da potisnu snage 4. bataljona i izvrše svoje zadatke.

Budući već u znatnom zakašnjenju komandant 373. divizije, ne čekajući osvajanje Gradine i Bogutovca i privlačenje teške artiljerije u rejon tt. 667 (kako je planirano), naređuje da 3. bataljon desno a 2. bataljon levo odmah produže nastupanje ka liniji k. 682 - Lipov Vrh (tt. 697) - Vučjak (tt. 793). Bataljoni su odmah po vodnim kolonama prešli u nastupanje. Uporedo s tim, on iz rejona tt. 667, ukrcane u kamione upućuje seoskim putem Osredci - Dugo Polje 2. četni pionirskog bataljona, 14. četni 384. puka, 2. četni 202. oklopnog bataljona, 2. artiljerijsku motorizovanu bateriju i bojnu komoru.

Pošto je odbačen iz rejona s. Osredci 4. bataljon 2. brigade je po delovima odstupao prema Lipovom Vrh u praćen snažnom i efikasnom mitraljeskom vatrom 12. čete 3. bataljona 384. puka, što im je onemogućilo prikupljanje i posadanje novih položaja u povlačenju. Gonjen snažnom vatrom i neprijateljskim nastupanjem 4. bataljon ne uspeva da se povuče ka Lipovom Vrh, već biva odbačen u stranu i nateran na povlačenje u pravcu Vučjaka, gde se u toku dana prikupljao i zadržao. Jedinice i borci 4. bataljona ostali su bez municije (rezervi za popunu nije bilo) a onako gladni i do krajnosti iscrpljeni u viščasovnoj divovskoj borbi, više nisu ni bili sposobni za ozbiljniji otpor. Posle podne, kada se bataljon u rejonu Vučjaka prikupio jedno vreme je bio u vezi levo sa 3. bataljonom, 2. brigade, a desno sa delovima 1. brigade.

Istovremeno, dejstvujući po delovima 4. bataljona u povlačenju, 12. četa (minobacači, mitraljezi), 3. bataljona 384. puka podržavala je nastupanje pešadijskih četa (9, 10, 11) ovoga bataljona. Ona je istovremeno nastojala da minobacačkom vatrom neutrališe i izoluje 3. četni 2. bataljona 2. brigade na Bogutovcu, podržavajući pri tom napad 1. bataljona ovoga puka na Bogutovac.

I kada je već glavnina 4. bataljona bila izbačena iz Osredaka i 2. bataljon 384. puka nastupao za njom istočno od Gradine, četa 1. bataljona ovoga puka nikako nije uspevala da zbaci 3. četni 4. bataljona i zauzme Gradinu, mada je to morala uraditi izjutra rano. Bez obzira na povlačenje 4. bataljona njegovog 3. četa, pod komandom poručnika Nikole Šetića, i dalje je čvrsto držala i uporno branila Gradinu. Mada se ona našla na levom boku neprijateljskog nastupanja, pritisnuta frontalno od nadmoćnijih snaga, ona nije mogla da ugrožava njegov bok i utiče na njegovo nastupanje. Tek pošto se 3. četa 4. bataljona povukla sa Gradine neprijatelj je u 11. 50 uspeo da izbiže na ovaj položaj. Dok je imala granata odbranu ove čete podržavala je divizijska brdska baterija sa vatrenih položaja iz rejona Lipovog Vrh. Čim je utrošila granate baterija se povukla sa položaja i više nije mogla učestvovati u borbi.

Naporedo žestokim okršajima na desnom krilu (Gradini) i u centru fronta (tt. 667) odvijala se ogorčena borba na Bogutovcu za tt. 1006, koji je držala 3. četa 2. bataljona 2. brigade. Snage 1. bataljona 384. puka su, potisnuvši borbeno osiguranje, u prvom naletu uz snažnu artiljerijsku i minobacačku podršku zbacile 3. četni 2. bataljona i zauzele ovaj položaj. Ali, odbačena četa se brzo pribira i u silovitom jurišu izbacuje neprijatelja i ponovo poseda prvobitne položaje. No, ni

neprijatelj se ne miri sa porazom. Pošto se sredio on, zaštićen i podržan snažnom koncentracijom artiljerijsko-minobacačke vatre, ponovo preduzima silovit napad. U ponovljenom jurišu izbacuje 3. četu 2. bataljona i u 10.30 definitivno osvaja vrh Bogutovca (tt. 1006). Iako je izgubila dominantne položaje na Bogutovcu, poštujući naređenje da se brane po svaku cenu, četa je odstupila u šumu samo nekolikoi stotina metara spremajući se za ponovni protivnapad.

Mada gotovo desetostruko nadmoćnija, borbena grupa »Vilam« u ogorčenoj sedmočasovnoj borbi, sa obostrano znatnim gubicima, najzad je uspela da slomi otpor 4. bataljona i 3. čete 2. bataljona i u 12 časova potpuno ovlada položajima Gradina - Osredci - Bogutovac. Bilo je to zakašnjenje van svakog očekivanja. Suočen sa neočekivano snažnim i žilavim otporom komandant 373. divizije preduzima mere da podstakne, pojača i pospeši prodiranje borbe grupe »Vilam«. U tome cilju on je u 9.45 naredio borbenoj grupi »Lapac« (u stvari izviđačkom bataljonu divizije) da prekine svaka dejstva na pravcu s. Doljani - s. Martin-Brod i da se odmah prebaci u sastav borbene grupe »Vilam« i pojača njeno nastupanje. Ovo je bilo nužno i zbog toga, što je za držanje Gradine i Bogutovca i obezbeđenje pozadine morao ostaviti sve snage 1. bataljona 384. puka.

S druge strane i štab 6. divizije, na sve izveštaje o neprijateljskoj nadmoći i prodiranju i da brigada neće moći izdržati pritisak, odgovarao je samo kratko - odstupanja nema, neprijatelja zadržati po svaku cenu, Tito je u Drvaru. U to vreme, između štabova brigade i divizije, postojala je samo telefonska i kurirska veza pošto je radio-stanica brigade 24. maja poslata u Drvar na opravku, dok je između štabova brigade i bataljona postojala samo kurirska veza, neprijateljskom vatrom i prodorima jako ometana i često kidana, što je veoma otežavalo komandovanje. Pored toga, štab brigade je učinio ozbiljne propuste u organizaciji i vođenju odbrane, pa je i to, pored spore i neefikasne veze, doprinelo raspadu komandovanja, do koga je kasnije došlo.

Umesto da se u izvršenju zadatka koristi dubinom i veoma podesnim zemljištem, pa da neprijateljski prodor sprečava celishodnim kombinovanjem gipkog manevrisanja, uzastopnog, mestimično i odsudnog otpora i bočnim dejstvima i protivnapadima, štab brigade je insistirao na upornoj odbrani posedenih položaja po svaku cenu, što je dovelo do pozicijske odbrane. Time su jedinice izlagane moćnoj neprijateljskoj artiljerijsko-minobacačkoj vatri, kojoj nisu imale protivdejstva. Na taj način, i pored zaista izuzetnog zalaganja i požrtvovanja boraca i starešina, položaji se nisu mogli zadržati i neprijateljski prodori sprečiti. Uz to, bataljoni nisu imali ni najnužnije smernice šta da rade, kuda da se povlače i kako da dejstvuju, ako ipak budu primorani na odstupanje. Stoga se i desilo da ih je nadmoćniji neprijatelj u ogorčenoj borbi jednog po jednog odbacio u stranu sa svoga pravca nastupanja, izbacujući ih istovremeno i ispod komande štaba brigade, da bi se u poslepodnevnim časovima pred njim našao usamljen štab brigade bez veze sa i jednim bataljonom.

Tako, čim je 4. bataljon razbijen u Osredcima i odbačen u stranu prema Vučjaku, a neprijatelj nastavio prodiranje preko Osredaka, štab brigade je ostao bez veze sa 4. i 2. bataljonom i time izgubio uvid u tok događaja i razvoj situacije. Kada se neprijateljska motorizovana kolona iz Osredaka pojavila putem prema s. Dugo Polje, on je mislio da su to snage koje su sa Bogutovca odbacile 2. bataljon pa se spustile preko Svinjarne (k. 753), ne znajući da se 2. bataljon tada još uvek nalazio na Bogutovcu i pripremao protivnapad za povratak tt. 1006, držeći se naređenja da ga drži i brani po svaku cenu, mada to više u pogledu sprečavanja neprijateljskog prodora nije imalo nikakvog značaja.

Štab 2. bataljona 2. brigade od početka borbe se nalazio na Svinjarni. Odmah je pridati minerski vod upotrebio da zaprečava seoski put Osredci - Dugo Polje, a 1. četu iz rezerve u s. Dolovi privukao je da zatvori ovaj pravac, uputivši bataljonsku komoru u rejon železničke stanice Trubar kod 2. čete. No, desna mo-

torizovana kolona borbene grupe »Vilam« odbacila je 1. četvu sa štabom bataljona jugozapadno od puta Osredci - Dugo Polje produžavajući napredovanje. Usamljena 2. četa 2. bataljona prihvatila je borbu u rejonu železničke stanice Trubar. Ali, pritisnuta snažnom vatrom svih raspoloživih sredstava bila je primorana na odstupanje u jugoistočnom pravcu od železničke stanice. U 12.45 neprijatelj je ušao u železničku stanicu Trubar, odbacivši postepeno i po delovima ceo 2. bataljon u stranu.

Pošto je izgubio položaje u Osredcima, pa time i vezu sa 4. i 2. bataljonom, a neprijatelj produžio nadiranje prema Lipovom Vrh, štab brigade izbacuje iz Trubara 3. bataljon da posedne položaje Lipovi Vrh (tt. 697) - k. 682 i da na njima zaustavi prodiranje 2. i 3. bataljona 384. puka. Kada je desna motorizovana kolona izbila u Dugo Polje 1. bataljon je poseo položaje severno od železničke stanice Trubar, ispred sela Dolovi u visini k. 730. Tada su samo ova dva bataljona imala kurirsku vezu međusobno i sa štabom brigade.

Na taj načinje ponovo obrazovan front ispred Trubara da bi se neprijatelju sprečio prodor. I ovde su se rasplamsale uporne i ogorčene borbe, naročito između 3. bataljona 2. brigade i 2. i 3. bataljona 384. puka. Naročito žestok pritisak neprijatelj je vršio na Lipovi Vrh koji je branila jedna četa 3. bataljona, ali uspeha nije bilo. Mada nije imao veze sa 3. bataljonom, neprikupljen i istrošene municije, 4. bataljon je u povlačenju po delovima dejstvovao u levi bok 2. bataljona 384. puka, koji je nastupao ispod Vučjaka prema s. Podvučjak, i time kočio njegovo nastupanje. Time su ova dva bataljona 384. puka, posle proboja na Osredcima, opet zadržana u nastupanju pred linijom Vučjak - Lipovi Vrh - k. 682, snažnim frontalnim otporom 3. bataljona i bočnim dejstvima 4. bataljona sa padina Vučjaka.

Uporedo sa ovim odvijala se teška borba na pravcu 1. bataljona. Koristeći se osobinama zemljišta (uzastopne čuke u zahvatu puta, vrleti, grmlje) 1. bataljon je pružao žilav uzastopan otpor povijajući se postepeno na padine istočno od železničke stanice Trubar, dejstvujući stalno u desni bok nemačke motorizovane kolone i usporavajući njeno prodiranje. Sa ovom kolonom nalazio se i komandant 373. divizije stalno podstičući i forsirajući njeno prodiranje. U prvu borbenu liniju ubacio je sve snage, pa i teška oruđa da bi neposrednim gadanjem ubrzala nastupanje. Energičnim napadima pešadije i dejstvom ovih oruđa, naročito minobacača 81 mm 1. bataljon je uporno i postepeno potiskivan i odbacivan u stranu, izgubivši potpuno vezu sa štabom brigade i 3. bataljonom. Nakon dvočasovne borbe 1. bataljon je odbačen u stranu i primoran na povlačenje u pravcu s. Vagan, gde je poseo položaje južno i istočno od železničke stanice Vagan, a desna kolona borbene grupe »Vilam« oko 15 časova potpuno je ovladala položajima u rejonu s. Dolovi.

U rejonu Lipovog Vrh 3. bataljon 2. brigade dugo je odolevao napadima 2. i 3. bataljona 384. puka. Ali, kada su krilni bataljoni neutralisani i odbačeni u Vučjak (4. bataljon) i severne padine planine Ilice (1. bataljon), on se pred mnogostruko nadmoćnijim neprijateljem našao usamljen i u teškoj situaciji. Sa fronta gaje pritiskao 3. bataljon 384. puka, na desnom boku i već u pozadini u pravcu trubarske crkve (k. 630) nalazio mu se 2. bataljon istog puka, a sa pravca Dolova nastupala je desnokrilna kolona neprijatelja na koju su ga bataljoni 384. puka nabacivali. Da bi izbegao okruženje bio je primoran da pod borbom odstupa preko Trubara u istočnom pravcu. Čim je izbio u s. Dolove i osmotrio dejstva 2. i 3. bataljona 384. puka, komandant borbene grupe »Vilam« odmah im je u susret uputio dva tenka radi veze i podrške u prodiranju, preko Trubara prema Vaganu. Malo kasnije je i sam krenuo u istom pravcu. I tako, nakon desetočasovnih upornih i ogorčenih borbi, borbena grupa »Vilam« oko 15 časova glavninom je prodrla u rejon Trubar - Dolovi (trubarski) na putu ka Drvaru, odbacivši sve jedinice 2. brigade sa pravca nastupanja.

Za sve vreme borbi na pravcu Trubara 2. bataljon 2. brigade nalazio se u Bogutovcu, pripremajući se za ponovo osvajanje tt. 1006. Odbačen sa Svinjarne štab bataljona se sa 1. četom preko Gorice povukao ka 3. četi na Bogutovac. Pošto je prikupio, sradio i odmorio, ove dve čete sa većim delom mitraljeska čete krenuo je u napad radi preotimanja tt. 1006, držeći se ranije primljenog naređenja da ga ne sme napustiti. U koncentričnom napadu 3. četa je uspela da u snažnom jurišu zauzme deo neprijateljskog položaja i potisne neprijatelja. Ali, kako je 1. četa zakasnila sa napadom i jurišem neprijatelj se brzo pribrao i protivnapadom izbacio 3. četu i povratio položaj. Ovim je borba za vrh bila okončana, a 3. četa je imala 5 boraca izbačenih iz stroja. Među poginulima je bio i komesar čete Duka Bubalo, a među ranjenim komandir čete i zamenik komesara čete. Definitivno izgubivši Bogutovac 2. bataljon je oko 15 časova odstupio preko s. Zavlake u s. Kaldrmu, a potom preko pruge u planinu Ilicu da bi se zadržao u rejonu Sokolove Grede (k. 1269), gde se nalazio veliki zbeg naroda iz Trubara i Dugog Polja. Umesto da se kroz Ilicu probija u pravcu Vagana i do hvatanja veze sa ostalim bataljonima i štabom brigade, bataljon je, zbog nesnalažljivosti štaba, ostao u ovome rejonu sve dok ga kuriri sledećeg dana popodne nisu ovde prošli.

Približno u istom vreme kada i borbe na Bogutovcu i odstupanja 3. bataljona preko Trubara, delovi 4. bataljona (3. četa) pokušali su napad na Gradinu, ali su ih odbili delovi 1. bataljona 384. puka (legionarskog).

Prema tome, situacija oko 15.30 izgledala je uglavnom ovako: glavne snage borbene grupe »Vilam« ovladale su rejonom s. Dolovi i linijom k. 682 - Lipovi Vrh u nadiranju ka trubarskoj crkvi i s. Vagan, sa 1. bataljonom 384. puka bez čete na Gradini i Bogutovcu. Bataljoni 2. brigade, počesno odbacivani u stranu od pravca neprijateljskog nadiranja, nalazili su se: 1. bataljon na kosama južno i jugoistočno od železničke stanice Vagan, 2. bataljon u povlačenju sa Bogutovca u planinu Ilicu, 3. bataljon u odstupanju pod borbom preko Trubara u istočnom pravcu i 4. bataljon u rejonu Vučjaka. Štab brigade sa prištapskim jedinicama i divizijskom baterijom u povlačenju prema Bobari (tt. 1061), usamljen i bez veze sa bataljonima. Nakon izlaska na Bobaru, nemajući nijedan bataljon pod komandom a ni uvida u situaciju i dejstva neprijatelja, rasporedio je prištapske delove za eventualni otpor neprijatelju. Situacija je bila izuzetno teška. Brigada je, usled krupnih propusta u komandovanju, bila razbijena po bataljonima nad kojima štab više nije imao nikakve kontrole, a ni oni međusobne veze. Pred neprijateljem na glavnom pravcu nadiranja, prema Metli (tt. 1264), nije bilo nikakvih snaga za bilo kakav otpor. Izgubivši ispod komande svoje bataljone, ni tražena pomoć od 1. brigade nije mogla stići jer je ona već uputila 1. i 4. bataljon u pravcu Drvara, pa nije imala više snaga da pomogne 2. brigadu.

Ovladavši rejonom Dolovi - Trubar desna motorizovana kolona borbene rupe »Vilam« produžila je nastupanje u pravcu Vagana. Prvi bataljon 2. brigade je bočnom puščanom i mitraljeskom vatrom jako usporavao njeno napredovanje, prikivajući je za zemlju sa kosa južno i oko uskotračne železničke pruge. Tek oko 17 časova dosegla je zapadnu ivicu sela Vagana gde se zaustavila.

Istovremeno je 3. bataljon 384. puka, u oštroj borbi sa desnokrilnim delovima 3. bataljona 2. brigade, prodirao postepeno i usporeno i na k. 630 kod trubarske crkve izbio oko 17.15 časova, produživši odmah prema k. 722 i s. Vaganu. I dok se 3. bataljon 2. brigade pod borbom povlačio u ovome pravcu neprijateljski tenk na čelu kolone je naleteo na nagaznu minu i odmah uništen, zakrčivši put ostalim vozilima. Napredovanje su produžile pešadijske jedinice. Čelni vod 9. čete 3. bataljona 384. puka upućen je da zaposedne k. 841 (istočno od Trubara uz prugu) i da time obezbedi bok ostalim snagama u nastupanju. Njega su na k. 722 sačekali manji delovi 3. bataljona 2. brigade, koji su obezbeđivali odstupnicu bataljona, i pružili mu odlučan otpor. Ovo malo odeljenje toliko se uporno dr-

žalo da se povuklo tek pošto je jedan drugi vod iste čete zauzeo k. 841 i napao ih bočno. Ubrzo potom i poslednji delovi 3. bataljona 2. brigade povukli su se istočno od Trubara na južne i jugozapadne padine grebena Kamenica iznad uskotračne železničke pruge. Tako je i ovaj bataljon odbačen u stranu i ostao usamljen, bez veze sa štabom brigade i ostalim bataljonima.

I tako je put i pravac preko Metle (tt. 1264) u Drvar pred neprijateljem stajao potpuno otvoren, ni patrole na njemu više nije bilo. No, on toga u tom trenutku nije bio svestan. I njegove snage su se tokom dana u neprekidnoj borbi zamorile, municiju istrošile, jedinice se izmešale, borbeni poreci se poremetili i sadejstvo narušilo, pa je sve to valjalo srediti i u red dovesti pre nego se krene u proboj preko Metle gde je očekivao snažan i ogorčen otpor. Stoga, čim je ovladao linijom, odnosno rejonom zapadna ivica Vagana - k. 630 (trubarska crkva) neprijatelj je obustavio dejstva i zastao, da bi se sredio i pripremio za nastavljanje prodiranja prema Drvaru.

Ovaj neočekivani zastoj i prekid u neprijateljskom nastupanju dobro je došao štabu 2. brigade koji je izlaskom na Bobaru svim silama nastojao da nekako poveže i sredi svoje razbijene redove i organizuje otpor na grebenu planine Kamenice. On je sa Bobare razaslao kurire u svim pravcima gde je pretpostavljao da mu se nalaze pojedini bataljoni. Kuriri su imali zadatak da se po svaku cenu probijaju i pronađu bataljone i da im uruče naređenje da najkraćim pravcima što pre izbiju na greben Kamenica i da posednu položaje na liniji Metla- Bobara. Osim toga, 1. i 3. bataljonu je naređeno da isto naređenje prenesu, ako mogu, i 2. bataljonu negde u planini Ilici. Kasno noću kuriri su, velikom snalažljivošću i sa mnogo napora, pronašli 1,3. i 4. bataljon i uručili im naređenje, ali 2. bataljon nisu mogli pronaći.

Borbena grupa »Vilam« na dostignutim položajima neometano se sredivala, odmarala i popunjavala municijom i provijatnom, pregrupisavala i organizovala za dalje nastupanje. Kao oslonac za dalje prodiranje i za podršku snaga, u rejonu trubarske crkve, na k. 630, organizovali su »vagenburg« (uporište, čvor otpora),⁴¹⁹ od svih motornih vozila i artiljerije. Uporište (čvor) činile su motorna vozila postavljena u krug sa 2. motorizovanom baterijom i 14. protivtenkovskom četom 384. puka u sredini. Ova oruđa su imala da podržavaju nastupanje i prodor pešadijskih snaga preko grebena Kamenice. Ona su za dejstvo bila spremna već u 18.50 časova. U to vreme je u sastav borbene grupe »Vilam« stigla i borbena grupa »Lapac«, odnosno izviđački bataljon 373. divizije. Bilo je to značajno pojačanje svežom snagom sposobnom da se ubaci na čelo i ubrza dalje prodiranje. Ovo i stoga, što je 1. bataljon 384. puka morao biti ostavljen da obezbeđuje pozadinu i da delom snaga drži Gradinu i Bogutovac. Pošto se prodor u Drvar, zbog ugroženosti vazdušnodesantnog bataljona, morao izvršiti u toku noći trebalo se, radi bržeg pokreta, prikupljenim snagama kretati u koloni što duže bude moguće. Marš-ruta je vodila konjskom stazom koja iz Trubara, odnosno Vagana vodi preko k. 841 i uskotračne pruge, istočno od k. 1112 (Vaganac), pored vrela Vaganac i dalje kroz s. Kamenicu u Drvar. Pošto je proverio obavljene pripreme, spremnost i raspored trupa za nastupanje, a pukovnika Vilama još jednom upozorio da se što pre probije u Drvar, komandant 373. legionarske divizije sa načelnikom štaba napustio je oko 19.30 časova borbenu grupu »Vilam« u uverenju daje više ništa ne može omesti u izvršenju zadatka. U 21 čas, navedenom stazom, borbena grupa »Vilam« je otpočela nastupanje prema Drvaru. Ispred kolone isturenu prethodnicu je obrazovao 1. eskadron izviđačkog bataljona sa delom snaga 2. bataljona 382. puka.

419) Termin starih Germana za utvrđene kolske bedeme oko logora. Ovde su bedem simbolično činila motorna vozila oko artiljerije na k. 630.

U to vreme 1. i 3. bataljon 2. brigade još su bili bez veze sa štabom brigade. Kuriri upućeni njima bili su na putu. Ne znajući situaciju, gde je neprijatelj a gde su bataljoni, kuriri su se kretali zaobilazno, raspitajući se kod izbeglih meštana 0 neprijatelju i bataljonima sve dok ih nisu pronašli. U to doba 1. bataljon se nalazio južno i jugoistočno od Vagana, a 3. bataljon je bio istočno od Vagana i željezničke pruge, dakle bliže pravcu (stazi) neprijateljskog nastupanja. Oko 21 čas tu su ga pronašli brigadni kuriri i komandantu uručili naređenje da najkraćim pravcem izbije na greben i posedne Metlu, ali i da isto naređenje prenese 2. bataljonu o kome on tada nije znao ništa. Nešto posle toga komandant bataljona, poručnik Duka Sladić, ne mnogo udaljen od pomenute staze oslušnuo je nekakve pokrete kroz šumu i odmah pomislio da se to možda 2. bataljon iz Ilice prebacuje ka Metli. Odmah se sa kurirom uputio u pravcu gde se čuo pokret i onako po mraku neoprezno upao u kolonu neprijateljske prethodnice. Niko iz kolone na njega nije obraćao pažnju, a on videvši gde je, odmah je prosudio da bi ga svako naglo iskakanje iz kolone moglo otkriti, ostao je miran i pribran i sa kurirom produžio u koloni. Brzo se u pogodnom trenutku neosetno izdvojio i vratio u bataljon, odlučivši da iskoristi situaciju i napadne neprijatelja u koloni.

Dok je neprijateljska prethodnica kroz šumu po mraku odmicala ka grebeu Kamenice, 3. bataljon se privlačio bliže stazi i duž nje se razvijao za doček glavnine. Neprijateljska prethodnica je već odmakla daleko preko pruge kroz šumu. I dok se bataljon razvio duž staze naišla je i neprijateljska glavnina - ostatak izviđačkog bataljona, 2. i 3. bataljon 384. puka. Kada je oko 22 časa čelo glavnine izbilo pred desno krilo 3. bataljona prasnule su prve ručne bombe, trenutno praćene snažnim vatrenim udarom iz svih sredstava 3. bataljona po dubini kolone. Iznenađena kolona se bez otpora raspala, jedinice su se po mraku raspršile u sve strane. Samo manji deo snaga, verovatno bliže začelju, povukao se uredno do uporišta na k. 630, dok se glavnina razbijena na grupe i grupice prikupljala tokom cele noći.

Imajući naređenje da što pre zaposedne Metlu, 3. bataljon se nije mogao upuštati u gonjenje neprijatelja po mraku i šumi. Čim je prikupio nešto plena (8 konja, nešto oružja i opreme) odmah je krenuo prema Metli. Nezavisno od njega, nešto kasnije prema Bobari hitao je i 1. bataljon koga su kuriri pronašli. Ova dva bataljona, gladna i umorna, izbila su na određene položaje u svitanje. Prema tome, 2. brigada je 26. maja osvanula u ovakvom rasporedu: 1. bataljon (bez voda) držao je Bobaru (tt. 1061), 3. bataljon je držao Metlu (tt. 1264), 4. bataljon bio je prikupljen u rejonu s. Podvučjaka, a 2. bataljon je i dalje bio u rejonu Sokolove Grede. Stab brigade sa prištapskim jedinicama bio je na Bobari.

Hrabrost, pribranost i preduzimljivost komandanta 3. bataljona 2. brigade doveli su do toga da borbena grupa »Vilam« ni u toku noći ne izvrši zadatak. Umesto u Drvaru njene glavne snage osvanule su u Trubaru u prikupljanju rasturenih grupa. Samo je njena prethodnica bez ometanja prešla greben i osvanula u s. Kamenici. Uzalud je i komandant 2. oklopne armije, preko štaba 15. brdskog korpusa, 25. maja uveče u dva navrata (poslednji u 20.25) intervenisao da se ove snage po svaku cenu tokom noći probiju u Drvar, radi spasavanja vazdušnodesantnog bataljona koji je sabijen u groblje na Šabica glavici vodio tešku borbu i trpeo velike gubitke. Njegova izričita naređenja su ostala neizvršena.

Dakako, ni komandant 373. divizije nije bio malo iznenađen kada mu je načelnik štaba u 22. 25 časova saopštio šta se desilo borbenoj grupi »Vilam«. Već u 22.35 naredio je pukovniku Vilamu da u toku noći bez obzira na sve mora stići u Drvar. Međutim, kada mu je ovaj objasnio situaciju i da su mu snage razbijene, da sa prethodnicom nema nikakve veze i da ne samo što nema čime preduzeti ofanzivna dejstva nego da »sa preostalim delovima puka nije u stanju da drži uspostavljeno uporište kod trubarske crkve«, komandant divizije se pomirio sa porazom i odustao od svoga zahteva. Potom mu je naredio da tokom noći sredi

rastrojene jedinice i da najkasnije u 4 časa krene prema Drvaru, pored ostalog, i uz snažnu avijacijsku podršku koju će mu obezbediti. Ali, za prikupljanje i sređivanje rastrojanih snaga trebalo je znatno više vremena od predviđenog. Umesto u 4 časa, kako je bilo predviđeno, nastupanje je moglo početi tek u 7 časova. Uporedo sređivanju snaga za napad, privučena je i glavnina 1. bataljona 384. puka da obezbeđuje uporište teških oruđa i sredstava na k. 630, a na Gradini i Bogutovcu ostavljeni su manji delovi.

U 7 časova 26. maja glavne snage borbene grupe »Vilam« (3. bataljon i ostatak 2. bataljona 384. puka, štabni i 2. eskadron izviđačkog bataljona) krenule su iz s. Trubara prema grebenu Kamenice, odnosno položajima 2. ličke brigade. Nastupanje je pratila i podržavala sva artiljerija i minobacači i eskadrila aviona. Naročito žestoko je avijacija bombardovala i mitraljirala položaje na Metli i Bobari, u niskom letu kružeći oko njih. Sa linije Trubar - Vagan neprijatelj je nastupao u razvijenom poretku, kombinujući streljački stroj i manje kolonice, zahvatajući sam prostor oko staza koje vode ka Praščevom vrhu (k. 115), odnosno Bobari (tt. 1061), usmerivši glavni udar prema Metli (tt. 1264) na položaje 3. bataljona 2. brigade.

Glavnina 3. bataljona držala je položaje pri vrhu Metle. Pošto su veoma strme (mestimično gotovo okomite) padine Metle obrazovale mrtve uglove, podesne za neometano privlačenje neprijatelja, ispred glavnog položaja su isturane manje grupice boraca, koje su frontalnom i bočnom vatrom usporavale i ometale podilaženje i privlačenje neprijatelja. Kada je neprijatelj, posle duže borbe, ove grupice potisnuo i izbio pred glavne snage bataljona, on je efikasnom vatrom bio zaustavljen i prikovan za zemlju. Ponovo se pojavila eskadrila aviona u niskom letu koja je, navođena signalnim raketama sa fronta i dodeljenim vazduhoplovnim odeljenjem za navođenje avijacije, žestoko i dugo tukla položaje na Metli. Njeno snažno dejstvo jako je pojačavano dejstvom 2. motorizovane baterije i minobacačkih vodova 2. i 3. bataljona 384. puka iz Trubara. Tako snažna i ubitačna vatra na fortifikacijski neuređenim položajima nije se mogla izdržati. Borci su se sklanjali tražeći zaklona po kamenjarima, škrapama i vrtućama. Pod tako jakom vatrenom zaštitom neprijatelj je nesmetano prilazio i čim su artiljerija i avijacija prekinule ili prenele vatru prešao je najuriš, pre no što su se borci 3. bataljona mogli vratiti na položaj. U tome naletu zauzeo je Metlu i odbacio levo krilo 3. bataljona, a potom ga frontalnim i bočnim napadom naterao na povlačenje. Od žestoke neprijateljske vatre 3. bataljon, naročito njegov 3. četa, imao je znatne gubitke. Među poginulim bio je i hrabri komandir 3. čete Dušan Mastelica. U to vreme ishod borbe u Drvaru je bio poznat štabu brigade, pa je naredio 3. bataljonu da se iz borbe povuče na Jelovu Kosu (k. 1148) u rezervu. Prvi bataljon je zadržan na Bobari da vatrom dejstvuje u bok neprijatelju koji je produžio prema Drvaru.

Mada se nalazio u s. Podvučjak, prema levom boku neprijateljskog nastupanja, 4. bataljon tog dana nije angažovan u borbi jer je, kako je već rečeno, ostao bez municije. Ni o 2. bataljonu štab brigade tada još nije znao ništa. Kuriri poslani ujutro rano, sa narednjem da dejstvuje u desni bok neprijatelja, pronašli su ga tek negde posle podne u rejonu Sokolove Grede (k. 1269) kada je već borba bila okončana. Bio je zaista ozbiljan propust štaba ovog bataljona koji je puna dvadesetčetiri časa stajao neaktivan i odsečen od brigade, a imao je mogućnosti da dođe u vezu sa 1. i 3. bataljonom.

Borbena grupa »Vilam« je napokon, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, izbila na greben Kamenice i do 11. 15 ovladala linijom: Praščev vrh (k. 1115)-Metla (tt. 1264)-Vaganac (k. 1112). Obezbedivši levi bok prema Bobari (tt. 1061) produžila je bez otpora prema Drvaru. Oko 15 časova uspostavila je vezu sa vazdušnodesantnim bataljonom, a u 17 časova stigla je glavnina u Drvar preko s. Kamenice.

Iz pomenutog izvora proizlazi daje u borbama 25. i 26. maja borbena grupa »Vilam« imala 8 mrtvih i 22 ranjena vojnika, što ne odgovara dramatičnosti i žestini sudara. Uništena su joj 2 tenka, 6 kamiona, 1 putnički auto, a brigada je zaplenila 1 puškomitraljez, 2 puške, 8 konja, 2 sedla, 2 samara i ponešto druge opreme.

Druga lička brigada je imala 21 mrtvog i 22 ranjena borca. Artiljerijsko-minobacačkom vatrom su joj uništena 2 mitraljeza »breda«, 1 puškomitraljez i 16 pušaka. U dvadesetdvočasovnoj neprekidnoj borbi brigada je utrošila: 17.320 metaka, 43 mine za minobacač 81 mm, 57 mina za laki bacač, 15 metaka za protivtenkovske puške i 255 ručnih bombi. Dakle, u prošek je potrošila manje od 17 metaka (puške i automatska oružja) po borcu, što najbolje pokazuje u kolikoj je oskudici bila i pod kakvim je okolnostima vodila borbu. Pa ipak, mada mnogo nadmoćniji i tehnički neuporedivo opremljeniji, neprijatelj nije izvršio zadatak, iako su sve prednosti bile na njegovoj strani.

Od početka borbi 25. maja ujutru, odnosno od nedovoljne i slabe večere 24-og uveče pa do okončanja borbi 26-og posle podne, borci 2. brigade nisu ništa jeli ni okusili osim vode. Ako se podsetimo da su mesecima pre toga imali slabu i nedovoljnu ishranu, da su najviše gladovali, onda nije teško shvatiti u kakvom su se stanju fizičke iscrpljenosti nalazili. Pa ipak, oni su snagom volje i to savladivali, junački srčano i samopregorno su se tukli i borili kao da su u najboljoj fizičkoj kondiciji. Kada se sve to ima u vidu nije neskromno reći: bio je to podvig dostojan divljenja ali, koji je ostao u senci dramatičnih borbi sa vazдушnim desantom u Drvaru.

Kada se neprijatelj preko Metle probio prema Drvaru, a tamo je sve već odavno bilo raščišćeno i završeno, borba je naglo jenjavala da bi se u poslepodnevnim časovima potpuno stišala. Čim su borbe okončane izmorene jedinice su povlačene i postepeno prikupljane, pa se cela brigada tokom 27. maja prikupila u selima: Korita - Bastasi - Zaglavica - Gruborski Naslon - Bujanj (zapadno od puta Drvar - Oštrelj). Ovde se narednih nekoliko dana uglavnom sređivala i odmarala, a potom je 31. maja bila u rejonu: Bujanj - Zaglavica - Gruborski Naslon - V. Očijevo, na desnoj strani r. Unac. Tokom ovoga dana 2. bataljon je napao neprijateljsku kolonu na putu između s. Oštrelj i s. Crvljivica i zaplenio: 2 protivtenkovska mitraljeza sa 600 metaka, 2 puškomitraljeza »šarac« i 7 pušaka sa oko 5.000 metaka, 1 šmajser, 3 pištolja i 2 signalna pištolja i još nešto druge opreme.

Ovde je brigada 1. juna pomerena u rejon s. Boboljusci - s. Hrnjadi, gde se zadržala naredna tri dana. U 19 časova 4. juna brigada je krenula i tokom noći se preko r. Une prebacila u rejon: s. Bujanj - s. Mišljenovac - s. Bušević. Sa njom je upućeno i 78 ranjenih i bolesnih boraca, da ih preko komunikacije Bihać - Lapac i Kamenskog prebaci nazad u Liku.⁴²⁰

Ujutro 6. juna 1. bataljon je, između Donjeg Lapca i Boričevca, napao neprijateljsku kolonu i po njegovom izveštaju oko 40 neprijateljskih vojnika ubio i više ranio, ubivši i 30 konja. U isto vreme je i 2. bataljon bio u zasedi između s. Kruga i s. Nebljusi ali tuda ništa nije naišlo, pa se bataljon bez borbe povukao. Toga dana je jedan bataljon otpratio ranjene i bolesne preko Kamenskog u Liku. Narednog dana ujutru opet su dva bataljona bila u akciji na komunikaciji Bihać - Lapac. Između Kruga i Nebljusa jedan bataljon je sačekao i napao neprijateljsku kolonu i tom prilikom, kako je izvestio, ubijeno je 30 neprijateljskih vojnika a više ih je ranjeno, ubijeno je nekoliko konja, a zaplenjene su 2 puške i oko 2.000 metaka. Na bataljon koji je bio u zasedi između Donjeg Lapca i s. Dobroselo nep-

420) Budući je i 3. brigada istovremeno, takođe na kratko vreme, prebačena u Liku, u rejon s. V. Popina, s. Gubavčevo Polje i s. Glogovo, nije neosnovano da je to učinjeno i zbog velike krize u ishrani na prostoru Drvara.

rijatelj nije nailazio. Posle podne i tokom noći 7/8. juna brigada se, bez bataljona koji je otpratio ranjenike u Liku, vratila nazad preko r. Une i 8. juna bila je u regionu Hrnjadi - Boboljusci, dok joj je ambulanta bila u s. Veliko Očijevo. Ovoga dana je i šest savezničkih aviona bacilo na Hrnjadima dugo očekivanu hranu za 6. diviziju. Ovde je brigada boravila do 11. juna, a potom je krenula u sastavu divizije prema Glamoču i Livnu.^{42"}

421) Zb. IV-26, d. 56, 93, k. 372, br. reg. 27/337-1, k. 797, br. reg. 15-2/2, 14-54/2. Iako je štab 1. proleterskog korpusa još 30. maja u 12.30 časova obavestio štab divizije radiogramom da: »Verovatno će vaša divizija uskoro krenuti za 1. divizijom. Radi toga ne rasturajte vaše brigade, a vašu treću prebacite (iz rejona Mokronoge-Prekaja - Đ. O.) u sastav divizije«. Ovo je značilo probijanje prema istoku, bliže Srbiji, jer je 1. divizija već bila orijentisana u tome pravcu, pa je 27. juna kod Tarčina prešla komunikaciju Sarajevo-Konjic, na putu prema Foči i Sandžaku. Ali to nije bilo baš uskoro, divizija je 11. juna krenula prema Livnu da bi se tu zadržala više od mesec dana.

BORBENA DEJSTVA OKO LIVNA I GLAMOČA

Posle podne 11. juna 1944. godine 2. lička brigada se, sa divizijskom brdskom baterijom 75 mm, prikupila u rejonu Korita (južno s. Bastasi) i uveče odamrševala prema M. i V. Tičevu gde je stigla u toku 12. juna i zakonačila. Sutradan je iz s. Veliko Tičevo preko s. Preodac, severnim padinama planine Šator, stigla na konak u s. Rore. Narednog dana je stigla u s. Glavicu i tu prekonačila, dok je jedan njen bataljon ostavljen u s. Popovići radi obezbeđenja divizijske intendanture i bolnice. U toku 15. juna brigada je domarševala u rejon Glamoč - Korična (tt. 1176) gde je delom snaga posela položaje prema Livnu. U rejonu s. Dolac - Korična - s. Rudine brigada je uz izvesna pomeranja boravila do kraja meseca, uglavnom bez značajnijih borbi, razvijajući pretežno izviđačku delatnost prema Livnu radi prikupljanja podataka o neprijateljskim snagama, pripremajući se za napad na ovaj neprijateljski garnizon.⁴²²⁾

Tokom boravka u rejonu Glamoč - Livno u jedinicama se odvija intenzivan partijsko-politički rad na tumačenju i objašnjavanju suštine i značaja sporazuma Tito - Šubašić, koji je u to vreme bio postignut na ostrvu Visu, kao još jedna velika pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta.

U ovo vreme jedinice 6. divizije, pa i 2. brigade, brojno su jako opadale, oštre borbe donosile su značajne gubitke. Ali još više je boraca ispadalo iz stroja usled poboljevanja i iscrpljenosti, kao posledica neprekidne rdave ishrane i velikih napora, a značajnije popune nije bilo. Kuriozitetno zvuči ako se navede sačuvani podatak daje 26. juna u brigadu raspoređeno 6 boraca Italijana koji su, kako izgleda, bili iz nekih zaostalih delova 1. proleterske divizije. Zbog toga, očekujući naređenje za marš prema Srbiji, štab 6. divizije je nastojao da na neki način popuni svoje jedinice. U vezi s tim se 1. jula obratio štabu 1. proleterskog korpusa radiogramom: »Neophodno je popuniti diviziju. U većini bataljona čete ispod 30 ljudi. Mislimo da 5. i 8. korpus mogu dati svaki po hiljadu ljudi ili bar oba hiljadu«. Sutradan je primio odgovor: »Pitanje popune postavite Vrhovnom preko Koček«.⁴²³⁾ Nejasno je šta se dalje događalo, ali je sigurno da od popune nije bilo ništa sve dok divizija nije stigla u zapadnu Srbiju.

Koordinirano sa štabom 8. korpusa, štab 6. divizije se rešio da pokuša uništiti jak neprijateljski garnizon u Livnu, poverivši taj zadatak ojačanoj 2. brigadi. Ova brigada je uveče, 2. jula 1944. u 22 časa izvršila napad, ojačana divizijskom brdskom baterijom i 2. bataljonom 1. brigade. Prema podacima kojima je raspolagao štab divizije u Livnu se nalazio jedan nemački legionarski bataljon 369. legionarske divizije («Vražje») i jedna ustaška bojna sa nešto ustaške milicije, ukupno oko 1.000 ljudi. Pravec od Sinja, Aržana i Duvna zatvarala je 20. dalmatinska divizija, od Šuice 3. lička brigada napadom na Borovu Glavu gaj (k. 1251), a pravac od Mliništa zatvarala je 1. lička brigada. Livanjski partizanski odred imao je da zauzme neprijateljska uporišta M. i V. Guber i s. Rapovinu i da od nep-

422) AVII, k. 458a, br. reg. 12/1-6, k. 517a, br. reg. 32-1/4, k. 797, br. reg. 14-54/2.

423) AVII, k. 372, br. reg. 33/2-1. Koča Popović, komandant 1. korpusa, već je bio povučen sa dužnosti i nalazio se u Vrhovnom štabu na Visu, a 4. jula je postavljen za komandanta Glavnog štaba Srbije.

rijateljstvih delova očisti sela jugozapadno od Livna (Komorani, Grborezi, Zaborišće, Držanlije, Srdevići i druga). Neka sela je pročistio ali uporišta u s. Guberu i s. Rapovini nije zauzeo.⁴²⁴

Druga brigada je napala Livno: 1. bataljon sa jugoistočne strane imao je da zauzme s. Sučića Hrasti, a potom uporište oko fabrike cementa i manastira Gorica i istovremeno jednom udarnom grupom da poruši most nešto zapadnije od izvora Zabljak i demonstrirao napad na uporište u s. Zabljak; 2. bataljon je napadao sa severozapadne strane, levo od puta s. Priluka - Livno, sa zadatkom da prodre u grad i probije se ka fabrici cementa i putu Livno - Duvno u susret 1. bataljonu; 3. bataljon je takođe sa jugozapadne strane imao da prodre u grad ka putu Livno - Šuica. U brigadnoj rezervi je zadržan 4. bataljon, a 2. bataljon 1. brigade zadržao je štab divizije u svojoj rezervi. Divizijska brdska baterija imala je zadatak da podržava napad i prodiranje 2. i 3. bataljona.

Napad je počeo približno u određeno vreme. Prvi bataljon je za izvršenje glavnog zadatka upotrebio dve čete, a sa jednim vodom je postavio osiguranje prema Podgredi. Jaču udarnu grupu (desetina strelaca i desetina inženjerac-pionira) pod komandom Nikole Bešira, zamenika komandira 2. čete, uputio je da minira cestu i poruši most na potoku Zabljak a potom da demonstrira napad na uporište Zabljak. Na pravcu kojim je išla ka zadatku grupa je naišla na neprijateljski otpor, pa se kroz njegov raspored nije uspela probiti i zadatak nije mogla izvršiti. I glavne snage bataljona prema fabrici i manastiru naišle su na jak i organizovan neprijateljski otpor, pa preko brisanog prostora po mesečini nisu mogle izvršiti juriš. Osim toga, iz rejonu fabrike cementa dejstvovala su dva tenka, a uskoro su preko s. Potočani iz pravca Šuice stigla još tri tenka, koji su patrolirali između Gorice i Podgrede, pa se bataljon pred zoru morao povući. Upravo tada su neprijatelju iz pravca Šuice pristigla nova pojačanja od 2 oklopna automobila sa drugom motorizacijom. Ni 3. bataljon na svom pravcu napada nije imao uspeha, pa se i on u zoru povukao. Jedino je 2. bataljon uspeo da sa jednom četom i jednim vodom prodre u grad i dopre do džamije, ali je tu zastavljen i pred zoru protivnapadom izbačen, pa se povukao. Brigada je imala 4 ranjena borca, a kod neprijatelja je 1 nemački oficir i 1 vojnik poginuo, dok su 6 nemačkih vojnika i 3 domobrana bili ranjeni.⁴²⁵

Pošto se u toku 3 jula povukla iz neuspelog napada na Livno brigada se razmestila u rejonu: s. Dragnić - s. Kopic - Korična gde je ostala do 6. jula. Već 7. jula 1. i 3. bataljon bili su u selima južno i jugozapadno od Livna, dobivši zadatak da ova sela pročiste od ustaške milicije i putem rekvizicije pribave hrane (uglavnom stoke) za diviziju. Oni su ovaj zadatak izvršili i 9. jula je doterano oko 800 ovaca, 20 goveda i nešto svinja. U okviru toga zadatka 3. bataljon je u 1 čas 9. jula napao neprijateljsko uporište u Malom Guberu, koji je branilo oko 60-70 vojnika, ali ga nije uspeo zauzeti. Napad je ponovio u isto vreme 10. jula ali opet bez uspeha, pa se i on povukao u sastav brigade. U to vreme se 1. bataljon već izvukao u s. Ljubančić. Na uređeno - improvizovano letelište (aerodrom) četiri saveznička aviona su 7. jula bacali hranu i municiju, a 8. jula bacala su još tri sovjetska aviona. Uveče 11. jula 4. bataljon je demonstrirao napad na Livno. Nakon toga, 14. jula, brigada je bila prikupljena u rejonu Korična, s. Zaglavica i s. Zajaruga. Sutradan je 2. bataljon 1. brigade bio vraćen u svoju brigadu.⁴²⁶

Upravo je 14. jula u štab 6. divizije stigao radiogram Vrhovnog štaba da se divizija prikupi i pripremi za pokret i prodor u Srbiju. Odmah su počele pripreme za pokret, ali ubrzo i neprijateljski napadi prema Glamoču.⁴²⁷

424) AVII, k. 458a, br. reg. 12/1-6, 15/6, k. 517a, br. reg. 32-1/4, k. 797, br. reg. 14/2, Zb. IV-27, d. 5, 6.

425) AVII, k. 149e, br. reg. 46/2, k. 797, br. reg. 14-61/2, k. 801, br. reg. 1-8/II, 11-8, 9-12/8.

426) AVII, k. 797, br. reg. 14-61/2, k. 801, br. reg. 1-8/III, 12-8, 12-9/9 I.

427) Divizija je imala 95 ranjenika, od toga 20 nosila i 61 konjanika i 135 bolesnika koje je trebalo evakuisati i zbrinuti pre polaska. Oni su 10. jula, u sporazumu sa 8. korpusom, poslali njemu na zbrinjavanje i evakuaciju (I. 372, br. reg. 33/2-1).

Taman što su se pripreme za pokret prema Srbiji privodile kraju neprijatelj (ustaše, legionari, domobranci) je poveo snažan napad prema Glamoču po dva konvergentna pravca, u zahvatu komunikacije Livno-Glamoč i ispod planine Cincar preko Dolca. Zadatak 2. brigade je bio da neprijatelja zadrži i suzbije i da time omogući štabu divizije, sa svim prištapskim jedinicama i delovima (bolnica, intendantura i dr.) i 1. brigadom, prikupljanje i sređivanje za pokret iz rejonu Glamoča prema Pribelji i Semanovcima.

Oko podne 16. jula neprijatelj je sa oko 200 vojnika napao 3. bataljon 2. brigade na Korićni. Oštra borba trajala je celo popodne. Pred večer je neprijatelj protivnapadom bio odbačen i nateran na odstupanje u pravcu Livna. Sutradan je napad obnovio jačim snagama od oko 500 vojnika. Glavnom je napadao na Korićnu (tt. 1176) a pomoćnim snagama (oko 100-150 vojnika) nastupao je preko Velike Golije (tt. 1082, 1891). Položaje na Korićni branili su 3. i 4. bataljon, a na Goliji jedna četa 2. bataljona. Nakon celodnevne oštre borbe neprijatelj je ponovo uveče odbačen nazad prema s. Priluka. Istim snagama neprijatelj i 18. jula ponavlja napad ali ne uspeva da odbaci snage 2. brigade sa Korićne i Golije sve dok one nisu dobile naređenje da se postepeno povlače u pravcu s. Halapić. Zapravo, neprijatelj je uporedo sa napadima preko Korićne poveo napad jakim snagama (po proceni oko 1.200 vojnika) od Cincara (tt. 2006) preko s. Dolac prema Glamoču. U rejonu s. Dolac položaje je držao 1. bataljon 2. brigade koji je uspešno odolevao neprijateljskim nasrtajima. U toku 17. jula neprijatelj je sa oko 200 vojnika upao u s. Dolac ali je protivnapadom bio izbačen. Sutradan je 1. bataljon napadnut mnogo nadmoćnijim snagama, koje su mu krilnim manevrima zapretile obuhvatima i prisilile ga na povlačenje pravcem Međugorje - Suva Gora (tt. 1506, k. 1144), preko Vaganj-Dola i Jagnjila do k. 1309, gde je imao da posedne položaje i obezbedi prolaz glavni brigade iz rejonu s. Halapići, preko s. Dubrava prema Knežića košarama i dalje prema s. Semanovcima. U teškim borbama sa nadmoćnijim neprijateljem ovaj bataljon je od 16-19. jula imao velike gubitke od 10 poginulih, 15 ranjenih a 1 borac je nestao. Junaštvom i požrtvovanjem posebno su se istakli desetar Rade Tišma, stariji vodnik Nikola Kosovac mlađi vodnik Nikola Japundžić, desetar Jandrija Milanović, puškomotraljac Dušan Rađenović i borac Mile Bešir. Pošto je 1. bataljon odbačen, a štab divizije sa ostalim snagama već je napustio rejon Glamoča na putu prema Pribelji, prestala je potreba za daljom upornom odbranom Korićne i Velike Golije pa je i ovim bataljonima naređeno da se postepeno povlače prema Glamoču i Halapiću. Pošto se izvukla iz borbe i u rejonu Glamoč-Halapić se prikupila i sredila za marš, brigada je noću 18/19. jula krenula za glavnim snagama divizije i 19. jula uveče zakonačila u rejonu Knežića i Milišića košare.⁴²⁸

428) AVII, k. 797, br. reg. 14-61/2, k. 799, br. reg. 6-1/5, k. 801, br. reg. 1-8/1, 12-1/9 I, 15-8. Zb. IV-27, d. 114. Celo vreme boravka u rejonu Glamoča štab 6. divizije nalazio se u s. Čoslije, odakle je bio u stalnoj radio-vezi sa Vrhovnim štabom i štabom 1. proleterskog korpusa istočno od Foče. Takođe, između štabova divizije i brigada postojala je radio-veza. Ovde je Vrhovni štab preuzeo neposredno komandovanje 6. divizijom. On joj je 14. jula naredio da se prikupi i spremi za pokret, a 17-og i da krene. Pošto ga je štab divizije 17-og i 18-og izvestio da vodi teške borbe, da ima velike gubitke i da se koncentriše za pokret, štab korpusa obratio se 18. jula Vrhovnom štabu sa predlogom: »Doka (komandant divizije) bi trebalo da krene što pre da se ne uplete u veće borbe. Da li ste mu izdali naređenje i kada kreće«. Ne zna se šta mu je odgovoreno, ali je štab korpusa 18-og u 15. časova od Vrhovnog štaba dobio sledeće naređenje: »Sa 6. divizijom ćemo takođe mi održavati direktnu vezu, a vi ne smijete davati nikakva naređenja diviziji«, (k. 372, br. reg. 33-2/1).

MARŠ OD GLAMOČA DO ZLATIBORA

Popodne 18. jula glavnina 2. brigade (2.3. i 4. bataljon) izvlačila se sa položaja Korićna (tt. 1176, k. 1203) i Velika Golija (tt. 1891) prema s. Halapić pod snažnim pritiskom neprijatelja. Jačim otporom na uzastopnim položajima u rejonu Carevac i velika Glavica (tt. 1165) neprijatelj je zadržan i suzbijen, što je omogućilo prekid neposrednog dodira sa neprijateljem i povlačenje brigade u rejon s. Halapić. Ovdje se glavnina brigade tokom noći prikupila i bez odmora pre zore 19. jula otpočela marš za glavninom divizije preko s. Dubrava, stigavši u toku dana na konak u rejon Knežića košare. U to vreme je 1. bataljon istočno od puta Glamoč - Livno, na položajima u visini k. 1309 odbijao ispade neprijateljske pešadije sa dva tenka i omogućio brigadi nesmetani marš. Pošto se potom povukao sa ovih položaja bataljon je ujutro 20. jula držao položaje Vara brdo (k. 1495) - Bumarac (k. 1402) gde je ušao u sastav brigade, obezbeđujući njen logor i marš preko Palalinog polja. Upravo tada se preko Korita pojavila jača neprijateljska kolona, pa su prema njoj, pored 1. bataljona, razvijeni 2. i 3. bataljon. Na neprijateljsku kolonu 3. bataljon je sa velike udaljenosti otvorao neefikasnu vatru, tako da kolona na nju nije reagovala već je produžila prema istoku divergentno od marševskog pravca brigade, pa se i brigada potom savila u kolonu i produžila svojim pravcem. Tada je, u času napuštanja rejona Glamoča i početka marša u Srbiju, u stroju brigade bilo ukupno 933 borca.⁴²⁹

Tako je 2. lička brigada, u sastavu 6. ličke proleterske divizije, otpočela dugoočekivani marš u Srbiju, pun neizvesnosti, ogromnih napora i svakojakih odricanja ali i primernog junaštva, zadivljujućeg samopregora i izdržljivosti. Maršujući gladni i umorni, po jako izlomljenom planinskom zemljištu, valjalo je savladivati mnoge kanjone i dubodoline, bezbroj gotovo okomitih strmina i uspona danju i noću. Uz to je trebalo odbijati česte manje ili veće neprijateljske udare i nasrtaje, lomiti njegove otpore i silom otvarati prolaze da bi se produžio marš. Sve je to jako umaralo i snagu iscrpljivalo, odnosilo mnoge žrtve. Padali su najbolji borci a množili su se ranjenici, koje je trebalo nositi a sposobnih za nošenje bivalo je sve manje. Bilo je perioda kada je ponestajalo snage, ali nikada nije ponestajalo volje da se uspe i savlada ono što je izgledalo nemoguće. Oskudica izvora ne pruža mogućnost da se pouzdano utvrde razlozi koji su primorali Vrhovni štab da 6. diviziju zadrži više od mesec dana u rejonu Livno-Glamoč - Šujica - Mliništa. Isto tako ostaje nejasno zbog četa je Vrhovni štab uputio diviziju dugim i zaobilaznim putem preko centralne i istočne Bosne, uprkos predlogu štaba 1. proleterskog korpusa da joj je bolji i lakši pravac između Sarajeva i Kojnica (Fojnica - Tarčin - Foča) kuda je prošla 1. proleterska divizija.⁴³⁰

429) Zb. IV-28, d. 74, k. 801, br. reg. 1-8/1, 2-8/II, 15-2, 15-8.

430) AVII, k. 372, br. reg. 33/2-1. Štab korpusa je još 4. jula javio štabu divizije: »Vi privremeno ostajete na tome prostoru. Potrebno je da se što pre povežete sa Vrhovnim štabom direktno«. Vrhovni štab je štabu divizije 5. jula saopštio: »Vi ćete od nas neposredno dobijati direktive«. Vrhovni štab 10. jula javlja štabu korpusa: »6. divizija ostaje gdje jeste, prebacićemo je čim bude moguće«. U pogledu pravca marša očigledne su dileme do poslednjeg časa. Štab divizije još 5. jula javlja štabu korpusa: »Vrlo zadovoljni našim pravcem kretanja«, ali koji je pravac u pitanju ne vidi se, mada je logično pretpostaviti za 1. divizijom. Vrhovni štab 14. jula obaveštava štab korpusa daje diviziji na-

U toku 20. jula brigada je, sa divizijskom brdskom baterijom (dva topa), bez poteškoća prešla greben planine Višorog i zakonačila u rejonu Ilića, Popovića i Obradovića košare, severno od s. Šemanovci, zaposednuvši 1. bataljonom Vu-kokolje (k. 1203). Narednog dana je preko s. Vagan, Mala Ljuša i s. Ljuša izbila do noći na r. Vrbas i u rejonu s. Staro Selo uveče prešla reku i komunikaciju Do-nji Vakuf - Jajce bez ometanja. Potom je produžila marš i ujutro 22. jula prešla komunikaciju Turbe - Jajce i preko s. Brvanci izbila u rejon Razvale - Palež (tt. 1259) gde se razmestila za odmor i konak. Ujutro, 23. jula pred početak marša, neprijateljska avijacija je iznenada napala logor i nanela brigadi (uglavnom 4. ba-taljonu) prve gubitke na ovome maršu (5 poginulih, 6 ranjenih boraca). Od 16. jula, kada su počele borbe na položajima Korićna - Dolac, pa do ovih žrtava bri-gada je imala 23 poginula, 34 ranjena i 3 nestala borca. Posle bombardovanja bri-gada je nastavila marš prema s. Vitovlje. U rejonu s. Ponir primećena je nepri-jateljska formacija od oko 150 vojnika. Da bi izbegla sa njima borbu brigada skre-će ulevo, preko k. 1261 prema s. Melići. Otkrivši ovaj manevar neprijatelj kreće u napad na začelje kolone. Njega na ivici šume u rejonu k. 1063 sačekuje na blis-kom odstojanju 4. bataljon, koji je obrazovao zaštitnicu, i u oštroj borbi odbacuje ga nazad. Neprijatelj ponavlja napad i pokušava juriš ali opet bez uspeha. Za to vreme brigada je u maršu odmicala preko sela Melići prema s. Melina i r. Ugar. Bataljon se potom postepeno izvlačio iz borbe i produžavao za kolonom. Kada je brigadna kolona prolazila s. Melići i Melina, pred izbijanje na r. Ugar, na des-nom boku od s. Brdo, pojavila se jaka neprijateljska formacija od oko 400 voj-nika u nastupanju prema Ovčinama (tt. 1192) i Melićima. Prema ovim snagama je istruren 1. bataljon sa zadatkom daje zadrži i omogući pristizanje u zaštitnici zaostalog 4. bataljona i prebacivanje brigade preko r. Ugar. Bataljon je sačekao neprijatelja na blisko odstojanje i snažnom vatrom odbacio ga nazad. Na ovim položajima bataljon se zadržao do pada mraka, sve dok se nije povukao 4. ba-taljon i cela brigada prebacila preko r. Ugar. U ovoj borbi poginuo je vodni de-legat Sava Opačić, a 2 druga su bila ranjena. Padom mraka bataljon se povukao za brigadom, noću prešao r. Ugar i u 5,45 časova 24. jula došao u sastav brigade u južnom delu sela Imljani.⁴³⁾ Ovom prilikom neprijatelju su naneti znatni gu-bici, zaplenjeno 10 pušaka i nešto drugog materijala.

Ovoga dana počele su na maršu prve teškoće, koje će se narednih više od mesec dana marša još više povećavati, usložavati i zaoštavati. U odbijanju neprijateljskih nasrtaja date su velike žrtve, a r. Ugar pređena je noću uz velike teš-koće. Reka mala ali zbog duboko usećenog korita velika prepreka. Niz strme i oko 300 metara visoke besputne obale teško se i dugo noću spuštalo i penjalo, tovarni konji su posrtali i pod teretom padali. Prešavši r. Ugar brigada se 24. jula prebacila u rejon Petrovo Polje i time priključila glavnim snagama divizije, koja se napokon kompletna prikupila na severozapadnim padinama Vlačić planine u rejonu Kruševo brdo - Petrovo polje. Ovde su se do noći 26. jula jedinice od-marale i pripremale za nastavak marša, a saveznički avioni su doturali hranu i municiju. Odatle pa do kraja marša (do Zlatibora) divizija je marševala priku-

redio pripremu za pokret i pita ga: »Da li je bolji pravac za vama (Fojnica - Tarčin - Foča) ili preko centralne Bosne«. Već 15. jula usledio je odgovor: »Šestoj pravac za nama bolji i lakši«. Ubeden da ide predloženim pravcem štab korpusa 18. jula, kada je već divizija krenula preko centralne Bosne, predlaže: »Po prelasku komunikacije Konjic - Sarajevo ne treba da se nigde suviše zadržava da se i ona ne zakači u duže borbe«. Štaje presudno uticalo na izbor pravca, jačina neprijatelja ili neke neostvarene zamisli Vrhovnog štaba, ostaje nejasno.

431) Zb. IV-27, d. 114, k. 801, br. reg. 13-8, 2-8/II, 2-8/III, 9-12/8, 15-18. Napad na kolonu 2. bri-gade u s. Vitovlje vršile su jedinice 13. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« i 3. bojne domobranskog Brzog zdruga (Zb. IV-27, d. 172, 173, 182). Od ovoga časa pa do Pivske planine 6. divizija će se često sukobljavati i sudarati sa trupama 7. SS divizije koja je stalno preticala i napadala da je razbije ili bar u nameri omete. Pomoću otkrivenih radio-šifri svakodnevno su bili upoznati sa kretanjem i name-rama divizije, što im je znatno olakšavalo posao.

pljeno bilo u jednoj ili u dve međusobno tesno povezane kolone stoje zavisilo od situacije. Nedostaju pouzdani izvori za samostalnu obradu marša i dejstva 2. brigade u sastavu divizije.

Na projektovanoj marš-ruti divizije, sa severnih obronaka planine Vlašić, staljala je reka Bosna kao prva jaka i veoma ozbiljna prepreka. I to ne samo zbog dubine i širine reke koja je, s obzirom na godišnje doba, imala nizak vodostaj i dosta gazova, nego, pre svega, zbog za neprijatelja izuzetno važnog snopa komunikacija (uskotračna pruga i put) koje je on dobro obezbeđivao i neprekidno kontrolisao. S obzirom na cilj marša prepreku je trebalo savladati sa što manje borbe i žrtava. Stoga je štab divizije planirao da reku pregazi noću 27/28. jula, jednovremeno u tri kolone na širokom frontu. Prva brigada, sa intendanturom divizije, imala je preći reku na odseku južno od s. Nemila do k. 564, 3. brigada severno od s. Nemile do s. Topčić Polja, a druga brigada između s. Topčić Polje i s. Golubinja.⁴³²

Uveče 26. jula divizija je iz rejonu Petrovo polje - Kruševo brdo krenula u koloni (1. brigada na čelu, 2. brigada na začelju) pravcem: s. Kruševo Brdo - s. Novakovići - Vučja planina - Oborišće da bi 27. jula provela u rejonu Ravna bukva (k. 1345), s. Serići, Velja (k. 1113), ne bi li namere za prelaz reke sačuvala u tajnosti, računajući da će tokom noći uspeti neprimećeno izbiti na r. Bosnu i pregaziti je bez poteškoća do svanuća. Shodno planu za prelaz, odavde se 1. brigada pred mrak odvojila i posebnom kolonom prva krenula ka reci. Preko s. Orahovice ona izbija na reku i, pošto je razbila izvesne neprijateljske delove, uspeva da se tokom noći do 6. časova ujutru kompletna prebaci na drugu stranu obale i dođe u vezu sa jedinicama 16. vojvodanske divizije koje su vršile prihvat. Glavne snage divizije (leva kolona) tek padom mraka krenule su pravcem južne padine Velja (k. 1113) - s. Starina prema s. Točić Polju u nameri da se tokom noći prebace na drugu obalu Bosne. Međutim, duga kolona sa mnogo tovara, po besputnom i izlomljenom planinskom zemljištu, noću se sporo kretala, često kidala i zastajala, pa je 28. jula ujutro, kada je već trebalo da bude na drugoj obali, tek prisitzala u s. Starinu. Prelaz preko reke i komunikacije uz nju bio je danju nemoguć bez teških borbi i žrtava, pa je štab divizije obustavio dalji pokret i prelaz odložio za sledeću noć. Jedinice su na predaništu razmeštene po šumi u rejonu s. Starina. No, ubrzo je iz pravca Vranduka i sa pruge neprijatelj otpočeo napad na glavninu divizije. Treća brigada je u oštroj borbi tokom dana odbijala sve njegove napade i odbacila gaje nazad. Uveče je postavila potrebna osiguranja prema s. Begov Han i s. Nemila i obezbedila prelaz štabu divizije je, 2. brigadi i ostalim prištapskim delovima divizije. Istovremeno, sa desne obale r. Bosne prelaz su štitile i pomagale 1. lička brigada i jedinice 16. divizije. Druga brigada, sa štabom divizije i drugim delovima, pregazila je reku tokom noći kod Topčić Polja uz manje borbe, a potom je vršila prihvat 3. brigade, izbacujući 1. bataljon pred neprijatelja koji se pojavio od s. Nemila. U to vreme 3. brigada je vodila teške borbe sa značajnim neprijateljskim snagama koje su napadale iz oba pravca, od Zenice i od Žepča, pa se tek pred zoru počela prikupljati i prelaziti reku. Oko 6. časova ujutru na levoj obali nalazio se još samo njen 3. bataljon sa štabom brigade. U trenutku kada je od Žepča naišla jača neprijateljska kolona samo je njegova 3. četa prešla reku za glavninom, dok je bataljon (bez 3. čete) sa štabom brigade ostao odsečen na levoj obali Bosne, odakle je potom odbačen i onemogućen u prelazu.⁴³³

Pregazivši reku jedinice su visoke strmine Nemilskog brda (k. 826), uz to od kiše raskvašene i klizave, sporo i teško savlađivale. Borci su se u koloni teško

432) Zb. IV-27, d. 109.

433) Zb. IV-27, d. 177, 178, 182, k. 372, br. reg. 33/1. Ovaj bataljon se potom priključio 11. diviziji, kojoj je neprijatelj takođe onemogućio prelaz u istočnu Bosnu, pa se sa njome probijao i u Srbiju da bi u sastav brigade došao u rejonu Valjeva.

održavali, posrtali su i padali od napora i umora. Divizija je 29. jula uveče zakonačila sa glavninom u rejonu s. Sagovići, a 1. brigadom u s. Bjela Voda u nameri da sutradan produži marš. Međutim, iz rejona s. Pepelari, pojavile su se jake neprijateljske snage iz 7. SS divizije koje je trebalo odbaciti da bi se marš mogao nastaviti. Sa jedinicama 16. divizije, na položajima Ruda Gl. (k. 886) - Kapa - Vranića - (k. 1017), u borbu je stupila i 1. lička brigada. Razvila se teška i obostrano uporna borba. Napadi radi odbacivanja neprijatelja duže vremena nisu uspevali pa su se uporno obnavljali. Najzad, uz podršku artiljerije i minobacača neprijatelj je razbijen i odbačen prema Begovom Hanu. Zaplenjena je znatna količina oružja i municije, a samo 1. brigada je imala 7 mrtvih i 35 ranjenih boraca.

Narednog dana divizija je nastavila marš i, preko s. Bjela Voda i Trešnjeva Glava, 30. jula uveče na konak stigla u rejon s. Seoci gde se zadržala naredna dva dana. Potom je 2. avgusta nastavila marš i zakonačila glavninom u rejonu s. Pogari, s. Zaruđe, s. Javornik a 1. brigadom u s. Vijaka. Tu se zadržala do 4. jula na odmoru i obezbeđivanju zaravni Ponor preko koje su saveznički avioni doturali hranu, municiju i ostali materijal diviziji. Oko 800 ustaških milicionera iz Vareša napao je 3. avgusta 3. brigadu u rejonu Pogari i Zaruđe. U oštroj borbi tokom dana brigada je uspela da ih zaustavi, a potom i odbaci nazad.

Iz rejona Javornik - Očevlje marš je nastavljen 4. avgusta u dve kolone. Leva glavna kolona, sve jedinice sem 3. brigade, marševala je pravcem: s. Očevlje - s. Musići - s. Kruševo - s. Medojevići gde je 5. avgusta uveče prekonačila, sa 1. brigadom u s. Kruševu. U desnoj koloni, u ulozi pobočnice, marševala je 3. brigada pravcem: s. Ponikva - s. Zubeta - s. Hadžići - s. Rakova Noga gde se zadržala na kraćem odmoru da bi tokom noći preko Medojevića 6. avgusta oko 11. časova stigla u šumu Palež. Toga dana kompletna divizija se prikupila u rejonu s. Knežina, s. Vrapci, Palež pripremajući se za produženje marša preko komunikacije Sokolac - Han Pijesak. U ovome rejonu tokom dana jači delovi četničkog Romanijskog korpusa napali su 1. brigadu ali su u kraćoj borbi brzo odbijeni. Nemačka ubačena grupa napala je u šumi Palež štab 3. brigade koja je, takođe brzo odbačena. Potom divizija noću, preko s. Preljubovića, nastavlja marš i u svanuće 7. avgusta na izlazu iz s. Preljubovića napadaju je delovi 7. SS divizije i 8. domobranskog posadnog zdruga, koji su već zaposeli komunikaciju Sokolac - Han Pijesak. Ovi delovi su brzo razbijeni i divizija se kod s. Košutica prebacuje preko puta na padine brda Kopito (tt. 1115, 1318) u rejon s. Dolovi - s. Sijerci gde je predanila. Noću 7/8. avgusta divizija nastavlja marš ispod brda Kopito, istočnim obodom Glasinca, i pravcem s. Dolovi - s. Šenkovići - s. Obrtići izbija na komunikaciju Podromanija - Rogatica koju pod borbom prelazi danju. Neprijateljski delovi iz Rogatice sa nešto tenkova pokušali su da ometu prelaz, ali ih je 2. brigada odbacila nazad. Nastavljajući marš preko s. Ponora i s. Ždralovići divizija noću 8/9. avgusta izbija na r. Praču i prelazi je pod borbom tokom noći između s. Prača i s. Renovica. Istovremeno, levo od nje u rejonu Renovica, Praču je prelazio 12. vojvodanski korpus.⁴³⁴

Prača je mala planinska reka, ali zbog dubokog korita kanjonskog oblika i značajna prepreka. Njenim uskim koritom vodio je, za neprijatelja, važan snop komunikacija (put i uskotračna pruga) koje je on štitio i kontrolisao stalnim posadama po uporištima. Diviziji je na putu stajala utvrđena razvalina Pavlovac,

434), AVII, k. 372, br. reg. 33/1, k. 589b, br. reg. 8-10, k. 797, br. reg. 14-61/2. Iz rejona s. Očevlje divizija je marševala naporedo desno od 12. korpusa, potčinjena njegovom štabu. Štab 12. korp. je izvestio Vrh. štab 2. avg. da, pošto 11. div. nije uspela preći r. Bosnu, on nema uslova za izvršenje ranije dobijenog zadatka (verovatno preko Drine u Srbiju) pa je predložio da oni krenu pravcem 6. div. Vrh. štab je 4. avg. predlog prihvatio i 6. div. privremeno potčinio k-tu 12. korpusa. U ovome odnosu divizija je formalno ostala sve do Pivske planine, mada je potpuno samostalno dejstvovala i marševala uz retke dodire i vezu sa korpusom, da bi 24. avg. bila izdvojena i samostalno upućena u Srbiju.

koju su držali i iz bunkera branili delovi 8. domobranskog posadnog zdruga. Ona se morala brzo savladati i ukloniti s puta. Prva brigada se približila reci, i kad je borba počela i brdska baterija je stupila u dejstvo. Bunker na razvalini Pavlovac je bio pogođen, brigada je naglo niz strminu obale izbila na reku, razbila neprijatelja koji beži i pokušava da se sakrije po grmovima, plastovima i šumarcima gde su ih borci pronalazili i hvatali. Čim je pregazila Praču brigada se orijentisla prema s. Prača i obezbedila prelaz diviziji. U tom je od Sarajeva preko s. Prače naišao voz (»čira«) pun ustaša i domobrana. Prvi bataljon 1. brigade je odmah prihvatao borbu. U oštroj borbi jedinice 1. brigade odbile su neprijateljske napade i zadržale su posednute položaje sve dok se svi delovi divizije nisu prebacili preko reke i komunikacija, nastavljajući bez zadržavanja pokret prema s. Komrani. Istovremeno, pri prelazu r. Prače, jedinice 12. korpusa razbile su u Renovici 4. satniju 2. bojne 8. posadnog zdruga, uništile jedan oklopni voz i zaplenile znatne količine oružja i drugog materijala.

Divizija tokom 9. avgusta dostiže rejon s. Orahovica - s. Bare gde se prikupila i prekonačila. Rano izjutra 10. avgusta ovde je napadaju jake neprijateljske snage, dva bataljona 7. SS divizije iz doline Prače i iz pravca Goražde preko brda Kamut (k. 1154) nešto slabije snage. Bataljonima iz doline Prače, koji su zauzeli Cerice (k. 1267), Crni vrh (tt. 1408) i Krnju Jelu (k. 1359), oštro i uspešno se suprotstavila 1. brigada, dok su snage iz pravca Goražda, pošto su zauzele Višanjski (k. 1090), Vučje brdo (k. 1101) i Kamut (k. 1154), naišle na odlučan otpor 3. brigade. Sa nasrtljivim neprijateljem razvila se teška i oštra borba tokom celog dana. Obe brigade ulagale su velike napore da suzbiju neprijateljsko nastupanje i omogućće štabu divizije, 2. brigadi i divizijskim prištapskim delovima izvlačenje sa ugrožene prostorije i produženje marša prema s. Bogovići. Neprijateljskom pritisku 1. brigada je uspešno odolevala i tokom dana uglavnom održala posednute položaje, dok je 3. brigada bila primorana da gipko manevriše i uz neprekidan otpor postepeno uzmiče, da bi izdržala pritisak i do mraka zadržala neprijatelja u nastupanju, što je i uspela. Padom mraka obe brigade su se odvojile od neprijatelja i pridružile ostalim snagama divizije u rejonu s. Bogovići - s. Kolakovići.

Bilo je planirano da se divizija iz ovoga rejona na desnu obalu Drine u Sandžak prebaci u rejonu Foča - Ustikolina.⁴³⁵ Međutim, po pristizanju u ovaj rejon, neprijatelj je, budući upoznat sa namerama divizije pomoću otkrivenih radio-šifri, već zaposeo dolinu Drine jakim snagama. Osim trupa nemačke 7. SS divizije u rejonu Foče, u rejonu Goražde je bila 5. bojna a oko Ustikoline 6. bojna 8. posadnog zdruga, svaka sa oko 1.000 ljudi.⁴³⁶ Posedanjem ovoga prostora neprijatelj je jako otežao situaciju 6. diviziji (i 12. korpusu), nabacujući je na veoma nepovoljno, jako izlomljeno i neprohodno planinsko zemljište, prinudivši je da se ka određenom cilju probija bespućima Treskavice, Zelengore, Volujaka, Pivske planine i obronaka Durmitora.

Suočivši se sa tako nepovoljnom situacijom u dolini Drine štab divizije, u dogovoru sa štabom 12. korpusa, rešava da se divizija 11. avgusta prebaci u rejon s. Jabuka - Kolunsko brdo (tt. 1405) i da se noću 11/12. avgusta u rejonu s. Ocrkavlje prebaci preko komunikacije Foča - Kalinovik u pravcu Zelengore. Međutim, neprijatelj je još 10. avgusta zatvorio i ovaj prostor posedanjem Tjemnika (k. 1021), Pivnog Dola (k. 712) i drugih tačaka, pa se ni ova namera nije mogla ostvariti.⁴³⁷ U toj situaciji je odlučeno da se 6. divizija manevrom preko Treskavice probija u Zelengoru između Kalinovika i Nevesinja, a 12. korpus da po-

435) Štab 1. korpusa 12. avgusta u 13.30 časova je javio štabu divizije: »Uputili smo dva bataljona da 13-og noću zauzmu Foču i obezbede mostobran vama i Lekiću« (k. 372, br. reg. 33/52-1)

436) Zb. IV-28, d. 72, fusnota 3.

437) Vrhovni štab je ipak otkrio da Nemci imaju otkrivenu šifru, pa je 16. avgusta u 13.30 saopštio štabu 12. korpusa: »Sva vaša naređenja neprijatelj je dešifrovao i potpuno zna naše namere ... Do dobijanja nove šifre ne javljajte nikakva poverljiva naređenja« (k. 589b, br. reg. 8-5/10).

kuša prebacivanje preko Miljevine, u čemu i uspeva 12. avgusta posle teške borbe u rejonu s. Boriya.

Divizija je iz rejona Jabuka (ustikolinska) - Kolunsko brdo nastavila marš 12. avgusta pravcem s. Mrežica - s. Mušiče do rejona s. Krabljine. Uz put je u rejonu s. Dobro Polje razbijen deo snaga četničkog Romanijskog korpusa i zaplenjena im je komora, a potom su razbijeni i odbačeni još neki neprijateljski delovi, pokušaj da se divizija noću 12/13. avgusta prebaci prema Zelengori pravcem Krbaljine - s. Šivolji - s. Boriya nije uspeo, pa 13. avgusta provodi u rejonu Gvozno polje na odmoru, šaljući oficirske patrole da izviđaju neprijatelja i zemljište radi daljeg pokreta. Ujutru, 14. avgusta, sa grebena Treskavice marš je nastavljen u dva pravca i u dve kolone. Glavnina divizije, sve jedinice sem 2. brigade, marševala je pravcem Lukavac - s. Čestaljevo - s. Hotovlje u pravcu s. Obalj. Ovde je istog dana prešla komunikaciju Kalinovik - Nevesinje, razbivši pri tom manje delove nekih četničkih i nemačkih jedinica, da bi na konak stigla u rejon Slatina bara. Radi obmane neprijatelja o pravcu kretanja, a i radi obezbeđenja glavnine od Kalinovika, 2. brigada je iz Gvoznog polja upućena pravcem Bogov Do (k. 1243) - Kuta - Obalj - Marčinkovo Vrelo gde je prekonačila. Sutradan, divizija je pravcem Masna Bara - Pod Orlavača - Ljubin Grob stigla i zkonačila u rejonu Lučke kolibe.

U rejonu Lučkih Koliba na Zelengori, Jovo Kovač (šinjel preko ruke) oficir OZN-e u brigadi, Rade Mirković obavestajni oficir i, za njima, Ilija Milošević

Bilo je ugovoreno da ovde, u rejonu Lučkih koliba, saveznički avioni 15-og uveče doture hranu i municiju za diviziju. Celu noć su paljene vatre po ugovorenim znacima, čekan i osluškivan nailazak aviona, ali uzalud, ništa nije stiglo. Izuzetni naponi dugog marša uglavnom po bespuću, praćenog čestim i teškim borbama, uz slabu, nedovoljnu i neredovnu ishranu, stvorili su veoma tešku situaciju u jedinicama. Usputne borbe ne samo što su odnosile najbolje borce nego su donosile brojne ranjenike koje je dalje trebalo zbrinjavati i nositi, a ljudstva sposobnog za nošenje u jedinicama bilo je sve manje. Osim znatnih gubitaka u borbama jedinice su trpele velike gubitke od gladi i umora. Mnogi borci su na putu malaksavali, iz stroja ispadali i pored puta beznađežno ostajali, naročito borci iz Primorja. Napori su bili izvan njihove fizičke moći a iznemoglost jača od volje, dok su Ličani sve to još nekako podnosili. Ali, na Zelengori i oni najjači počeli su malaksavati i posrtati, zastajkivati i iz kolone ispadati. No, oni i kada

bi zastali, čim bi se malo odmorili i snagu prikupili produžavali su i sustizali jedinice. Jedinice su usled toga brojno jako opale, neke čak toliko da ni automatsko oružje kojim su raspolagale nije imao ko nositi. Ranjenici, poglavito oni teški na nosilima, bili su najveći problem jedinica, koji je neposredno uticao na njihovu borbenu sposobnost. Ne samo što su najjači borci angažovani za nošenje, nego ih je to onako već iscrpljene još više iscrpljivalo i onesposobljavalo za napore i borbu. Pošto je ostala bez municije, a konji bili potrebni za nošenje ranjenika, rasformirana je divizijska brdska baterija. Oba brdska topa su tu zakopana.⁴³⁸¹

Ujutru 16. avgusta divizija je nastavila marš kroz Zelengoru prema Tjentištu. Glavnina divizije, bez 3. brigade, prelazi potok Hrčavku i preko Milinklada i s. Krekova rano izbija pred Tjentište gde nailazi na jak neprijateljski otpor. Istovremeno je 3. brigada u desnoj pobočnici, imajući na Orlovači (k. 1960) u osiguranju i zaštitnici 2. bataljon, krenula prema Gornjim i Donjm Barama da obezbedi prolaz diviziji kanjonom r. Sutjeske prema Suhoj. U prepodnevnom časovima 2. brigada je, na čelu glavne divizijske kolone, došla u dodir sa delovima nemačke 7. SS divizije neposredno ispred Tjentišta. Neprijatelj je pravovremeno poseo Košur (k. 787) i druge jake tačke u ovome rejonu i nameri da spreči dalji prodor divizije prema Crnoj Gori i Sandžaku. Četvrti bataljon na čelu 2. brigade, čim je došao u neposredni borbeni dodir sa neprijateljem, pokušao je s marša da ga razbije i odbaci ali bez uspeha. Dok je 4. bataljon neuspešno pokušavao da odbaci neprijatelja i otvori prolaz, brigadna kolona je stajala u mestu, a divizijska kolona se iz dubine zbijala ka čelu tako daje i divizijska bolnica sa ranjenicima došla pod udar neprijateljske mitraljeske vatre. Čim napad čelnog bataljona nije uspeo umorna brigadna kolona se podizala i u mestu obrtala za pokret unazad. Međutim, pozadi je stajala isto tako umorna zbijena divizijska kolona sa puno ranjenika i tovarnih grla. Osim toga, za divizijom je već nastupala jaka neprijateljska kolona, koja je, pošto je sa Orlovače još noću odbacila 2. bataljon 3. brigade u zaštitnici, energično nastupala za divizijom. Situacija je postajala veoma ozbiljna, gotovo kritična, prostora i vremena za manevar unazad nije bilo, napred se moralo. Prolaz preko Tjentišta morao se otvoriti brzo i po svaku cenu.

U toj situaciji komandant divizije Đoko Jovanić izbija na čelo kolone kod štaba 2. brigade. Osmotrivši neprijateljske položaje, a budući svestan svih opasnosti po diviziju u tom položaju, on komandantu Draganu Rakiću i komesaru Branku Damjanoviću kategorički postavlja zadatak da 2. brigada, po svaku cenu i što pre, razbije neprijatelja i otvori put diviziji preko Tjentišta. Otpočeo je razvoj za napad i čutke su borci krenuli na zadatak. Za juriš su razvijeni 2, 3. i 4. bataljon, a 1. bataljon je upućen da obezbedi levi bok bataljona u napadu, a potom da posedanjem Košura i Borovna (k. 819) obezbeduje prolaz divizije preko Tjentišta i Sutjeska. Privučena su i na položaj postavljena sva automatska oruđa, pa i nekoliko mitraljeza iz 1. brigade, za podršku juriša. Iz brigade su malo pozadi ostali samo ranjenici, sve ostalo je bilo u streljačkom stroju. Umorni i pregladneli borci prikupljali su poslednju snagu za obračun sa neprijateljem, rešeni da otvore prolaz po svaku cenu. Pred njima je bio iskusan, odmoran, nahranjen i dobro naoružan neprijatelj na prirodno jakim položajima, kojima se bilo teško i približiti i osvajati ih. Ali, izbora nije bilo, oružje je bilo napunjeno, bombe pripremljene. Streljački stroj se polagano ali odlučno i neumitno približavao neprijatelju na jurišno odstojanje. Obostrana mitraljeska vatra zloslutno je prolamala planinu, na celom neširokom frontu vrilo je kao u grotlu. Kod onih što su bili pozadi napetost je bila velika, neizvesnost potpuna. Odjednom se tresak prolomio planinom, odjeknuo je kontinuiran prasak bombi i silovit juriš. Neprijatelj-

438) Ovi topovi su 1953. iskopani i smešteni u Vojni muzej na Kalemegdanu.

ski otpor je naglo slabio, a zatim je ubrzo, potpuno prestao. Položaji su osvojeni, neprijatelj razbijen i nateran u bekstvo, prolaz je bio otvoren. Divizija je mogla da krene. Brigada je u obe strane povila krila i postavila bočna osiguranja, a divizijska kolona je nastavila marš. Ali neprijatelj, mada razbijen i odbačen, nije odustao od svoje namere. On se ponovo sredio i iz pravca doline Drine energično nadirao uz Sutjesku prema Tjentištu. No, 1. bataljon je u oštroj borbi uspešno odoleo njegovim nasrtajima, čvrsto držeći posednute položaje sve dok i poslednji delovi divizijske kolone nisu preko Tjentišta i Sutjeske zamakle prema Suhoj. Kada je ona oko 16 časova prešla Tjentište i zamicala u kanjon prema Suhoj, brigada se svila u kolonu sa 1. bataljonom u zaštitnici. Na bojištu je ostalo 10 neprijateljskih vojnika, a brigada je imala 5 mrtvih i više ranjenih boraca. Osim toga, iz 1. bataljona je »5 drugova nestalo u borbi zbog gladi i iznemoglosti«, piše u jednom izveštaju. Među poginulim na bojištu je ostao ijedan od najvećih junaka 6. divizije, neustrašivi bombaš i stalni član tada već čuvene udarne grupe 4. bataljona, politički delegat voda i sada narodni heroj Dane Dacina Majstorović. I tada je bombama uništio mitraljesko gnezdo, a potom junački pao blizu mesta pogibije legendarnog Save Kovačevića.

Prešavši Tjentište divizija se zaputila uzvodno kanjonom Sutjeske, prošla Suhu i kod Nikšana (k. 730) skrenula ulevo zapadnim obroncima surovog Volujaka, izbila u rejon Crni Potok i zakonačila u selu Izgori. Tu je noću, sa G. i D. Bara, stigla i 3. brigada. Sutradan, 17. avgusta, divizija je bez odmora nastavila marš. Tog dana ona je konjskom stazom, iscrpljujućim maršem preko visokoplaninskog, jako vrletnog i izlomljenog, zemljišta stigla na konak u rejon s. Stabna - Miloševac, gde je ponovo došla u vezu sa štabom 12. korpusa. Uspostavljena je i veza sa 11. brigadom 29. hercegovačke divizije kojoj je na zbrinjavanje predato 36 iznemoglih boraca. Pošto je stigla u dolinu r. Pive divizija se narednih dana tu zadržala na odmoru i oporavku u rasporedu: 1. brigadu u s. Brljevu, 2. brigada u s. Pišće na Pivskoj planini, 3. brigada sa štabom divizije u s. Plužine. Oдавde su za ovo vreme svi ranjenici iz jedinice pokupljeni i prebačeni na pripremljeni privremeni aerodrom u s. Gornja Brezna radi evakuacije avionima na lečenje u Italiju. Bilo je to veliko olakšanje za jedinicu i izuzetna pomoć napaćenim ranjenim drugovima. Prema planu evakuacija se imala izvršiti savezničkim avionima tokom 22. avgusta, što je i učinjeno.

Štab 2. brigade 20. avgusta iz s. Pišća izvestio je o brojnom stanju brigade i gubicima na maršu.⁴³⁹¹ Izveštaj je krcat izuzetnim činjenicama, koje same za sebe govore, pa ga evo u celini: brojno stanje ljudstva 2. ličke brigade na dan 20. avgusta 1944. godine. Brojno stanje ljudstva polaskom iz Glamoča - 933 borca. Brojno stanje sada - 797 boraca; razlika, odnosno manjak u tome razdoblju jeste 136 boraca. Opravdanje manjka: nestalih na putu (iznemoglih) ili odsečenih - 51 borac, poginulih u borbi pri prolazu - 18 boraca, umrlih od rana i bolesti u ambulanti - 8 boraca, predano bolnici 11. divizije kao iznemogli - 30 boraca, dezerteralo - 16 boraca, predato Vlašićkom odredu - 8 boraca, ostavljeno kod odbora - 1 borac, predato 10. diviziji (iznemogli) - 3 borca, prekomandovano u intendanturu 6. divizije - 1. borac. Svega manjak 136 boraca. Pada u oči da izveštaj ne pominje broj ranjenika u borbama na maršu, kojih je bio znatan broj. Zbog čega, teško je pouzdano utvrditi. Ovde je očigledno navedeno samo ono ljudstvo koje je smatrano nepovratno izgubljenim na maršu, a sa ranjenicima to nije bio slučaj. Oni su sa brigadom stigli (peške, na konjima i nosilima) u Pišće, nisu na putu izgubljeni, pa možda zbog toga i nisu ušli u izveštaj kao gubitak, mada su, najkasnije tog i narednog dana, baš odatle prebacivani u G. Breznu radi evakuacije i time napuštali brigadu. Ako bi ovo objašnjenje bilo tačno, onda je sasvim

439) Zb. IV-28, d. 74. Od prelaska preko r. Ugar pa do kraja marša ovo je jedini sačuvani izvorni dokument štaba 2. brigade.

izvesno da su oni prikazani u brojnom stanju brigade kojim je stigla u Pišće, pa bi ga za taj broj (koji nisam uspeo utvrditi) valjalo umanjiti.

U međuvremenu, dok se 6. divizija preko Treskavice i Zelengore probijala u izvorni deo r. Pive, na Pivsku planinu izbio je preko s. Mratinja i 12. korpus. On se 17. avgusta nalazio u rejonu s. Nedajno, Milogora, Sumorovagora (k. 1519), Barni Do, dakle ispred i severno od 2. brigade u s. Pišću. Ovde su ga 20. avgusta, iz rejona s. Negobuđa napale trupe 7. SS divizije (bez 14. puka) u nastojanju da se probiju prema rejonu s. Brezna u dolinu r. Pive. Neprijateljski napad je tokom dana odbijen. U borbu je ubačena i 2. brigada, ne samo da pojača snage 12. korpusa nego da sa njima rano izjutra 21. avgusta u 5 časova pređe u odlučan protivnapad, sa linije s. Nedajno - Milogora - Sumorova gora. Ali, zbog važnosti aerodroma u s. Gornja Brezna po naređenju Vrhovnog štaba, 12. korpus se već izvlačio iz borbe na Pivskoj planini i uputio za obezbeđenje aerodroma u Gornjoj Brezni. Na širokom frontu Liščanski Urljaj (k. 1773) - Suvodo pred neprijateljem je ostala sama 2. lička brigada, dok joj iz Plužina u pomoć nije stigla i 3 lička brigada. One su tokom 21. avgusta vodile tešku i žestoku borbu sa nadmoćnijim neprijateljem, neuspevajući da neprijatelja u nastupanju zadrže. Primorane su bile na postepeno uzmicanje, pružajući organizovan otpor na uzastopnim položajima. Ujutro, 22. avgusta, 2. brigada je držala položaje u rejonu Božura (k. 1603, 1596), a 3. brigada u rejonu Kozji vrh (k. 1900)

U zoru 22. avgusta neprijatelj je prešao u napad na celom frontu, uz obilatu podršku artiljerije i minobacača. Baš u to vreme dok je on podilazio odbrambenim položajima, iznad G. Brezna pojavili su se prvi saveznički avioni. Dok su se transportni avioni spuštali, ukrcavali ranjenike, poletali i odlazili, njih su kruženjem u širokom krugu štitili lovci. I tako ceo dan. Za to vreme su 2. i 3. brigada na liniji Kozji vrh - Božur vodile odsudnu odbranu, u teškoj i krvavoj borbi sa nadmoćnijim neprijateljem. Odstupati se nije ni smelo ni moglo, izdržati se moralo, da bi se preko hiljadu ranjenika evakuisalo. A i neprijatelj je upravo zbog toga sumanuto nasrtao i napadao. Sudar je bio veoma žestok. Obostrano su se tokom dana smenjivali napadi i protivnapadi, juriši i protivjuriši. U jednom trenutku neprijatelj je uspeo da 2. brigadi preotme k. 1603, najjaču tačku na Božuru. Ali, brigada se potom brzo sredila i u snažnom protivnapadu odbacila neprijatelja, povratila izgubljene položaje na Božuru i zadržala ih do kraja. I 3. brigada je u teškoj borbi zadržala položaje u rejonu Kozjeg vrha (k. 1900). Pred veče je obostrana napetost lagano popustila i borba je jenjavala, da bi se padom mraka potpuno utišala. Umornom neprijatelju trebalo je predaha i odmora, a brigade su očekivale naređenje za povlačenje. Čim se pred veče podigao i odleteo poslednji transportni avion sa ranjenicima, prestala je potreba za daljom odbrambenom položaja na Pivskoj planini.⁴⁴⁰¹ Brigadama je odmah naređeno povlačenje na levu obalu r. Pive. One su se u rejon Pivskog manastira prebacile preko reke noću i 23. avgusta ujutro došle u sastav divizije. U borbama na Pivskoj planini samo 2. lička brigada je imala 15 mrtvih i 20 ranjenih boraca.

Nakon jednodnevnog predaha i odmora u rejonu s. Plužine - s. Goransko divizija, 24. avgusta rano ujutro, samostalno nastavlja marš u Srbiju kroz Sandžak. Tog dana Vrhovni štab i formalno odvaja diviziju od 12. korpusa i štabu divizije ostavlja određene ruke u izboru pravca i načina dejstva, samo da se što pre probije do Zlatibora u sastav 1. proleterskog korpusa. Dobivši slobodu dejstva i odlučivanja, a znajući za jake neprijateljske snage na Pivskoj planini, štab divizije veoma smelo odlučuje da maršem nizvodno dolinom upravo po dnu kanjona r. Pive izmanevriše neprijatelja, da izbije u rejon s. Gornje Polje u poza-

440) Zb. IV-28. Tokom 22. avgusta 36 transportnih aviona, pod zaštitom 50 lovaca, evakuisalo je sa aerodroma Gornja Brezna i prevezlo u Italiju 1.059 ranjenih i obolelih boraca NOVJ, 16 savezničkih avijatičara i 3 člana vojne misije, ukupno 1.078 ljudi.

Grupa hrabrih »Matičevaca«, bori se sa brzom i hladnom Tarom da bi zauzela i obezbedila mostobran za prelaz brigade i cele divizije, 25. avgust 1944. godine.

dinu neprijatelja odakle je delom snaga nastupao ka Žabljaku i da se odatle prebaci preko r. Tare i dalje probija kroz Sandžak u Srbiju. Pokazalo se daje to bila koliko smela toliko i mudra i celishodna odluka.

Nizvodno kanjonom r. Pive, stazom u koloni po jedan, vijugala je sporo marševska kolona divizije. Desno, rubom kanjona, a ivicom Pivske planine, kao desna pobočnica išao je 1. bataljon 3. brigade. On je u rejonu Suvodo iznenadio i razbio (a nešto i zarobio) grupu nemačkih vojnika. Kada je kolona čelom stigla u visinu s. Mratinja skrenula je udesno, gazeći reku u jednom plićaku, zaputivši se uz gotovo okomitu desnu stranu kanjona da bi izbila na plato Pivske planine. Ovde se diviziji priključila grupa rukovodilaca iz Sandžaka, sa povećom grupom izbeglog naroda i jednim teritorijalnim bataljonom. Uz gotovo okomitu strminu (na oko 1000 metara odstojanja visinska razlika iznosi oko 743 metra) veoma se teško išlo i pomicalo, upravo se gmizalo. Osim strmine, napredovanje je jako usporavno i otežavano mestimičnim naslagama šljunka preko kojih je vodila konjska staza kojom se kretalo. Šljunak se pod nogama ljudi i konja klizao i odronjavao, vraćajući ih nazad ili ih zanoseći u stranu. Tovarna grla su pod teretom posrtala i padala, kolona se kidala i zastajala. Ipak, uz velike napore kolona se, priljubljena uz strminu, malo po malo pomicala i cela divizija je uveče izbila u rejon Barni Do gde je zakonačila.

Nakon nekoliko časova odmora, dok se pripremilo nešto hrane i ljudstvo se malo odmorilo, divizija je oko ponoći nastavila marš u tri kolone prema s. Gornjem Polju i r. Tari. Desnu kolonu je obrazovala 3. brigada sa priključenim sandžačkim bataljonom, srednju je obrazovala 2. brigada, a levu kolonu je činila 1. brigada. Marš se noću po izlomljenom zemljištu kroz Gornje Crkvice odvijao bez ometanja. Ali, već u svitanje 25. avgusta neprijatelj je kombinovanim dejstvima napao desnu kolonu. Iz rejona Karaula (k. 1449) napadnut je 2. bataljon 3. brigade u zaštitnici, dok je istovremeno 4. bataljon u prethodnici zakačila jaka vatra sa brda Kolo (k. 1454). Brigada je u jurišu razbila i odbacila neprijateljske delove sa brda Kolo i pri tom zarobila nekoliko neprijateljskih vojnika, zaplenivši jednu radio-stanicu i nešto drugog materijala, nastavljajući i dalje da obezbeđuje glavne snage divizije u maršu i prodiranju. Za to vreme su 1. i 2. brigada u maršu na prilazima G. Polju razbile neprijateljske delove i time je put prema s. D. Polju i r. Tari bio otvoren. Dok je 3. brigada sa sandžačkim bataljonom u oštroj borbi suzbijala i zadržavala nasrtanje neprijatelja, koji je od brda Kolo (k. 1454) nastojao da prodre prema D. Polju, glavne snage divizije su se spuštale u kanjon r. Tare i odmah počela prelaz reke u rejonu Varda i Đemaske Luke. Prelaz je bio težak. Brza i hladna reka tu nije imala plićaka i gazova, pa se mogla prelaziti samo pomoću zategnutog konopca ili u koloni čvrstim držanjem boraca jednog za drugog. Ali i za to je trebalo pronaći najplića mesta za gaženje, što je takođe činilo poteškoće. Čim su gazovi pronađeni i konopci prebačeni prelaz se ubrzano odvijao. Na čelu 2. brigade je išao i prvi reku gazio njen 1. bataljon, a potom ostali redom. Osim uz konopac, borci su reku prelazili po grupama držeći se jedan za drugoga, dok su se neki i konjima za repove hvatali i prelazili na drugu obalu. Bilo je tu posrtanja i padanja u vodu, međusobnog pomaganja, podizanja iz vode i izvlačenje na obalu, ali se prelaz uprkos svemu odvijao bez značajnijeg zadržavanja. Ipak je brza Tara istrгла i u nepovrat odnela po nekim sećanjima oko 12 boraca i nekoliko natovarenih grla, među njima i grlo sa tovarom arhiva štaba 2. brigade. Na drugoj obali, čim bi pregazili reku, mokri i izmoreni borci kretali su uz strmu desnu obalu r. Tare koju su uz velike napore sporo i teško savladavali. Ipak, unatoč brojnim teškoćama, sve jedinice su tokom noći savladale kanjon r. Tare i 26. avgusta ujutro osvanule u rejonu s. Uništa, s. Vjerovići, s. Velenici gde je jedinicama dat odmor. U toku dana jedinice su pomerene u rejon Suho polje - s. Radonjići gde su prenoćile.

Ujutro 27. avgusta divizija je nastavila marš i do Zlatibora marševala bez dodira sa neprijateljem. U toku dana pravcem Čelebić - Vojtine - Petine - Nange - Mrčevo prelazi r. Čehotinu, a sledećeg dana prelazi put Pljevlja- Čajniče kod Boljanića i stiže u rejon s. Zaostro, s. Sočice i Bukovik. Ovde je došla u vezu sa jedinicama 37. sandžačke divizije. U toku 29. avgusta maršujući pravcem s. Zabrnjica - s. Goleša stiže u rejon Pobijenika gde ostaje do prelaska reke Lima.⁴⁴¹ Uveče 30. avgusta prelazi r. Lim u rejonu s. Kalafatovići, uz obezbeđenja dva bataljona 37. divizije. Uveče 31. avgusta stiže na konak u rejon s. Dobroselica- Borova Glava (k. 1147), a 2. septembra je pomerena u rejon Kraljeve vode (sada: Partizanske vode), s. Rudine, s. Alin Potok povrh Zlatibora čime je zadatak izvršila.

Ovim je, nakon 46 dana izuzetnih napora i velikih žrtava, marš završen i cilj marša dostignut-divizija je kročila u Srbiju. Valjalo je pri tom lomiti brojne neprijateljske otpore i napade, prelaziti bespućem bezbrojne strmine, mnogobrojne dubodoline i kanjone noseći ranjene drugove, neprekidno moreni glađu i umorom. Na maršu se usled gladi i umora padalo i posrtalo ali se snagom volje ipak napred kretalo. Mnogi su, iznemogli i malaksali, iz kolone na putu ispadali i beznađežno ostajali, pomoći im se nije moglo. Za ovaj odista veliki podvig divizija je, po pristizanju na Zlatibor dobila zasluženno priznanje i zahvalnost svoga Vrhovnog komandanta.

Druga brigada je na ovome maršu izgubila oko dve stotine boraca. Na Zlatibor je stigla sa najmanjim brojnim stanjem od svoga osnivanja. Brojno stanje joj je opalo toliko da ni brojnije čete nisu prelazile 25 ljudi.⁴⁴² I tako malobrojne one su izuzetnim požrtvovanjem boraca sačuvale i sobom donele gotovo sve automatsko naoružanje kojim su raspolagale, što im je omogućilo da u sudarima sa brojno mnogo nadmoćnijim četnicima uspešno izvršavaju borbene zadatke. No, ubrzo je omladina Srbije njene proređene redove ne samo popunila već ih i jako proširila.

441) Prema bojnoj relaciji štabova 2. brigade i njenog 1. bataljona (k. 799, br. reg. 6/5 i k. 801, br. reg. 12-1/9 I) pisanim po završetku rata, 2. brigada je po prelasku r. Tare marševala pravcem Veleniči - Viševina - Metaljka - Brižiči - Pože grmac, ali nema pobližih podataka o maršu. Osim izvora navedenih u tekstu, važni izvori podataka su i bojna relacija štaba 6. divizije (k. 799, br. reg. 1/47) takođe pisana po završetku rata i knjiga »Šesta proleterska divizija«, članak Milana Sijana »Put u Srbiju«.

442) Oskudica izvora ne dopušta da se gubici brigade na maršu tačno utvrde. Iz pomenutog izveštaja od 20. avgusta poznato je da je do toga dana izgubljeno 136 boraca, osim ranjenika koje ne pominje možda zato što su još bili na licu mesta. Odman zatim u borbama na Pivskoj planini palo je mrtvih i ranjenih 35 boraca (k. 801, br. reg. 9-12/8) što zajedno iznosi 171 borac. Ako se uzme da je na maršu bilo bar oko 30 ranjenih boraca, proizlazi da je brigada na maršu izgubila oko 200 boraca. Međutim, po knjizi »Šesta proleterska divizija« (str. 338) jedinice su izgubile oko 30 odsto svog boračkog sastava, što je bilo znatno više.

Po knjizi »Beogradska operacija«, Vojnoistorijski institut, 1964, str. 111, Šesta proleterska divizija je na Zlatibor stigla sa oko 2.000 boraca, što je takođe njeno najmanje brojno stanje od osnivanja u novembru 1942. godine.

BORBENA DEJSTVA OD ZLATIBORA DO BEOGRADA

Stigavši na plato Zlatibora divizija je gotovo odman ubačena u borbu. Nije bilo vremena za značajniji odmor i oporavak izmorenog i iscrpljenog ljudstva, mada se to očekivalo dok se probijala kroz Sandžak prema Zlatiboru. Ali, ako nije bilo neophodnog odmora bilo je dovoljno hrane, pa se ljudstvo brzo oporavljalo i vraćalo snagu. Čim je kročila na Zlatibor i produžila nastupanje dalje kroz zapadnu Srbiju u njen ratni dnevnik je svakodnevno, pored ostalog, beleženo: ishrana dobra i obilna. Nestalo je napokon teškog i neprekidnog gladovanja, koje je, ne samo na maršu nego i mesecima pre toga po Bosni, patilo i morilo ljude, proređivalo i slabilo jedinice. Međutim, uslove za jačanje i popunu brojno jako opalih jedinica tek je trebalo stvoriti tučenjem i razbijanjem četnika, što je takođe brzo usledilo, pa su jedinice uskoro ne samo dostigle svoja prvobitna brojna stanja nego su ona bila i mnovo uvećana.

Noću 3/4 avgusta divizija je svim snagama sa Zlatibora krenula prema Požegi i Arilju, koji su već bili oslobođeni. U prostor Arilje - Ivanjica prema Guči upućena je 2. brigada, a 1. brigada je upućena da izbije na liniju Brajevac (k. 792) - Jelen Do - s. Tabanovići da prodire i zatvori Ovčarsko-Kablarsku klisuru, dok je 3. brigada zadržana u rejonu s. Rasna u divizijskoj rezervi i da obezbeđuje ostale divizijske delove (bolnicu, štab, intendanturu). U rejon Arilje 2. brigada je 4. septembra stigla bez značajnog otpora i borbe, ali je 1. brigada po izbijanju na liniju Jelen Do - s. Tabanovići došla u sukob sa jakim četničkim snagama, koje su je snažno pritiskale i napadale. Nastojeći da suzbije četničko napredovanje prema Požegi štab divizije 5. septembra ubacuje na ovaj pravac, u rejon s. Srednja Dobrinja, i 3. brigadu (bez 1. bataljona ostavljenog radi zaštite divizijskih delova u rejonu Rasna - Rupeljevo, a 3. bataljon joj je ostao odsečen još na r. Bosni), a umesto nje u rezervu i za zaštitu divizijskih delova povlači iz rejona Arilje - Ivanjica 2. brigadu, ostavljajući dva bataljona da od Arilja dejstvuju prema Guči. Druga brigada, bez dva bataljona, stigla je u rejon Rasna - Rupeljevo oko 11 časova, smenila 1. bataljon 3. brigade koji je odmah krenuo u njen sastav. Odavde je u Požegu upućena jedna četa 1. bataljona, koja se isto veče pred četničkim nastupanjem morala povući iz grada u sastav bataljona ka rejonu s. Rasna. Usled četničkog pritiska 1. i 3. brigada su bile primorane da se 5. septembra uveče i tokom noći povuku i prebace na položaje južno od Požege, prepuštajući grad četnicima. U svom izveštaju štab divizije kaže da je u borbama ovoga dana zarobljeno preko 100 četnika, da bi sutradan izvestio daje 25 zarobljenih, a prisilno mobilisanih, četnika stupilo u naše jedinice.

Ujutro 6. septembra, kada su četnici iz Požege povelili snažan napad južno od grada, 3. brigada je držala rejon s. Gorobilje, 2. brigada bez dva bataljona rejon s. Rasna-Visibaba (tt. 412) a 1. brigada ulevo do s. Radovci. U oštroj borbi tokom dana masovni četnički napadi su slomljeni i odbijeni, a jedinice su zadržale posednute položaje. Uveče, po naređenju štaba korpusa, divizija se, bez 2. brigade, povukla iz borbe u rejon Kriva reka i sutradan, obilazeći zapadno Užice, krenule prema Kadinjači (k. 808). Druga brigada je ostala u rejonu južno od Požege da štiti izvlačenje divizije i da sačeka svoja dva bataljona da pristignu iz rejona Guča

- Arilje, pa se ovde zadržala naredna dva dana.⁴⁴³¹ U ovim borbama ona je imala 7 mrtvih i 10 mnjenih boraca.

Rano izju/ra, 9. septembra, 2. brigada je iz rejona južno od Požege krenula za glavnim snagama divizije, koje su upravo 8. i 9. septembra na Jelovoj Gori i kod Kosjerića, u sadejstvu sa 1. proleterskom divizijom, porazile 4. grupu četničkih jurišnih korpusa od oko 8.000 ljudi, tada najjaču četničku grupaciju u Srbiji. Brigada je usiljenim maršem, zapadno obišla Užice, i pravcem s. Mačkat, s. Zigala, s. Zaglavak, Kosjerić, s. Ražana uveče 10. septembra stigla u sastav divizije, koja je u nastupanju i gonjenju poraženih četničkih snaga toga dana dostigla liniju Divčibare - Bukovi, gde je zakonačila.

Ujutro, 11. septembra, divizija je produžila nadiranje na sever sa 3. brigadom pravcem Divčibare - s. Brežde - Mionica, a glavnim snagama (1. i 2. brigada) pravcem Bukovi - s. Bačevci koje su tokom dana dostigle liniju s. Bukovac - s. Bačevci. Narednog dana, 2. brigada je na širokom frontu južno od Valjeva, između puta Valjevo - Kosjerić i Valjevo - s. Brežde, držala liniju s. Baštići, s. Tomići, s. Golubac, s. Bukovac, Bačevački vrh (tt. 891). Pre podne tog dana delovi nemačkog 5. policijskog puka napali su 1. bataljon na severnim padinama Bačevačkog vrha i bili odbačeni nazad prema Valjevu. Popodne je brigada nastavila nastupanje čišćenjem sela južno od Valjeva od ostataka četničkih razbijenih jedinica. Drugi bataljon je čisto sela Rajkovići, Pejića brdo (k. 357), Robaja i Zuberice; 3. bataljon je čistio prostor od s. Golupca prema s. Zabari; 1. bataljon je od s. Bačevci čistio prostor i nastupao istočno od puta Kosjerić - Valjevo, dok je 4. bataljon bio u rezervi.⁴⁴⁴¹ Izbijanjem neposredno pred Valjevo 2. brigada je (kao i ostale snage 6. divizije) prvi put, posle Pivske planine, došla u neposredan borbeni dodir sa nemačkim snagama. Između njih više nije bilo veoma brojnih četničkih snaga, koje su u sudarima od Požege, preko Jelove gore, Kosjerića i Maljen planine do Valjeva bile do nogu potučene i rastrojene. Poraženi četnički korpusi, brigade i bataljoni neprekidno su se i neuredno povlačili i naglo osipali, pa više i nisu bili sposobni za ozbiljniji otpor. Prisilno mobilisani četnici su u masi napuštali jedinice, bežali kućama ili se bez otpora predavali našim jedinicama i stupali u njihove redove. Razbijene četničke jedinice, među njima i 4 grupa jurišnih korpusa, prikupljale su se severno i zapadno od Valjeva.

Pošto je glavne četničke snage u zapadnoj Srbiji potpuno razbio, a svojim snagama širokim frontom izbio na desnu obalu r. Kolubare, štab 1. proleterskog korpusa ocenio je situaciju povoljnom za neposredan napad na veoma jak neprijateljski garnizon u Valjevu. Cilj je bio da se što pre zauzme i oslobodi ovaj najznačajniji ekonomski i administrativno-politički centar u ovom delu Srbije, pravilno ocenjujući da bi se time, pored ostalog, stvorili i neophodni politički uslovi za masovniji priliv novih boraca u jedinice. Stoga je odlučeno da se garnizon napadne jednovremeno i koncentrično sa severa i juga čim se određene jedinice prikupe na predviđenim polaznim položajima za napad.

Od neprijateljskih snaga u Valjevu i neposrednoj okolini, tada su se nalazili: 2. i 3. bataljon 5. nemačkog policijskog puka, dva oklopna voza, delovi Dopunske komande Srpskog dobrovoljačkog korpusa, štab 1. puka sa 3. bataljonom i 3. bataljon 3. puka ovoga korpusa, delovi Srpske državne straže i četnici Valjevskog korpusa, ukupno preko 4.000 dobro naoružanih vojnika. Osim toga, u rejonu Lazarevca, Uba i Obrenovca bio je 1. bataljon 1. puka oklopno-grenadirske divizije »Brandenburg«, u Lajkovcu vazduhoplovna alarmna četa i jedan tenkovski vod, a u Mačvi se nalazila nemačka borbena grupa sastava: 5. policijski puk, bez snaga u Valjevu, jedan samostalni bataljon i 202. oklopni bataljon. No, računalo se da

443) Zb. 1-12, d. 25, k. 797, br. reg. 14/2, k. 372, br. reg. 33/1. Petar Višnjić: Oslobodenje Valjeva, Vojnoistorijski glasnik br. 3 za 1980. Milan Antončić: Borbe u Srbiji do Beogradske operacije, knjiga Šesta proleterska divizija, Epoha, 1964, Zagreb.

444) Isto.

neprijateljske snage izvan rejona Valjeva neće moći uspešnije intervenisati ukoliko se neprijateljski otpor brzo slomi u gradu, sa čime se takođe računalo.

Neprijatelj je Valjevo organizovao za čvrstu, upornu i dugotrajnu odbranu. Na Krušiku, u kasarnama 5. pešadijskog puka bivše jugoslovenske vojske, nalazile su se glavne snage nemačkog 2. i 3. bataljona 5. policijskog puka. Kasarne su bile pretvorene u pravu tvrđavu, koja je dominirala severnim delom grada i putevima Valjevo - Beograd i Valjevo - Sabac. Ovde su se nalazili i svi delovi Srpske državne straže iz Valjeva. Pojedine jake zgrade u centru grada nemačke jedinice su pretvorile u snažne otporne tačke. Nemačka vojna policija (Feldzandarmen) posela je zgradu okružnog suda, pomoćna policija poretka (Šucpolicija) držala je kuću dr Miloša Pantića, a okružna teritorijalna komanda (Krajskomandantura) držala je zgradu sreskog suda. Nedićevsko-četničke snage organizovale su odbranu prilaza južnom delu grada, između r. Jablanice i r. Kolubare i u rejonu Pivare, dok su u gradu držali tri odvojene otporne tačke: oficirski dom, hotel »Brankovinu« i bivšu artiljerijsku kasarnu na ulazu u istočni deo grada, između Kolubare i beogradskog puta. Na obližnje visove na prilazima gradu neprijatelj je isturio slabije osiguravajuće delove.⁴⁴⁵¹

Sede Branko Damjanović, komesar 2. brigade i Nikola Pejnović, njegov zamenik. Stoje (sleva): Dane Ugarković, Pejo Rašeta, Tanasije Smiljanić, Ilija Rašeta Ico i Milan Barać

Prema planu napada 1. proleterska divizija, sa 1. i 3. proleterskom brigadom, sa linije Divlje polje - s. Grabovica napadala je grad sa severne strane, a 6. proleterska divizija, sa 1. i 2. brigadom, napadala je grad sa južne strane. Treća lička brigada i 13. proleterska brigada 1. divizije imale su da zauzmu Dince i Slovac i spreče neprijateljsku intervenciju iz pravca Lajkovca i Uba.

U zahvatu puta Valjevo - Kosjerić, na frontu desno Parlog (k. 261) levo isk-ljučno r. Gradac, napadala je 1. lička brigada ojačana divizijskom baterijom

445) Pomenuti članak iz VIG-a br. 3/1980.

brdskih topova 65 mm. Levo od nje, na frontu desno r. Gradac a levo put Valjevo - Ječmište, osnovnim pravcem Ostenjak - Čelija - s. Bobija - k. 330 - s. Popare - gvozdeni most na r. Kolubari - centar grada i dalje putem Valjevo - Slatina do zapadnog dela sela Kličevca, napadala je 2. lička brigada bez 1. bataljona, koji je zadržan u divizijskoj rezervi u rejonu s. Rogljević. Jedinicama je pred napad dodeljen jednodnevni obrok suve hrane i po dva borbena kompleta municije. Postoje napad trebalo da počne u 5 časova 14. septembra obe brigade sudo toga vremena bile razvijene na polaznim položajima spremne za napad. Međutim, snage 1. divizije nisu uspele da do tog vremena izbiju na svoje polazne položaje, pa je napad odložen za 20 časova istog dana. Obe ličke brigade su tokom dana odbacile neprijateljske osiguravajuće delove i izbile neposredno pred spoljnu odbranu grada. Prva brigada je počela napad sa tri bataljona i jednim u rezervi, a 2. brigada je prešla u napad sa dva bataljona i jednim u rezervi.⁴⁴⁶¹

Komandant 1. bataljona Ilija Palija (sedi u sredini), desno je Milan Pavičić, komesar, a levo Mile Priča, zamenik komesara. Stoje (sleva): Pejo Rašeta, zamenik komandanta, Dušan Majstorović, obaveštajni oficir 4. bataljona i Milan Orlić, sekretar Skoja u brigadi

»Napad na vanjsku odbranu Valjeva počinje već u 18.00 časova 14. IX«, piše Milan Antončić, tada komandant 1. ličke brigade. »U silovitom naletu 1. i 2. brigada, svaka na svome pravcu, brzo savlađuju vanjske prilaze gradu. Jurišima naših boraca ne mogu da odole ljotičevci, nedičevci i dražinovci, koje su Nemci isturili na najpovoljnije položaje na južnim prilazima Valjevu. Mnogi od njih postaju naši zarobljenici, drugi ginu, treći nastoje da se što pre domognu leve obale

446) AVII, k. 799, br. reg. 3/4.

Kolubare. Oko 22 časa svi su bataljoni obje brigade divizije već na desnoj obali Kolubare«. ⁴⁴⁷¹

Pošto je savladala spoljnu odbranu i zauzela predgrađe Popare 2. brigada je oko ponoći zauzela deo grada na desnoj obali Kolubare. Približno u isto vreme je i 1. brigada zauzela južni deo grada i odbacila neprijatelja na levu obalu Kolubare. Upadom u grad u borbi se aktivno uključuju stanovnici Valjeva. Uz njihovu pomoć jedinice uspešno stvaraju i pronalaze breše u neprijateljskom rasporedu, prodiru i provlače se kroz njih u grupama i tako iznenadno izbijaju i dejstvuju na bokove i pozadinu neprijatelja.

Ovladavši desnom obalom Kolubare jedinice su naišle na veoma jak otpor neprijatelja sa druge obale. Od zarobljenika, među kojima je bio i jedan nemački oficir, saznalo se da je neprijatelj levu obalu reke dobro utvrdio i organizovao za odbranu, naročito prilaze mostovima. Iz bunkera i utvrđenih zgrada neprijatelj je brišućom mitraljeskom vatrom sprečavao svaki prilaz mostovima, koristeći se velikim brisanim prostorom ispred njih. U toj situaciji frontalni napad na mostove osim velikih gubitaka ništa bolje nije nudio. Stoga su, pravilno ocenivši situaciju, komandanti 1. i 2. brigade dogovorno odlučili da se ka glavnom mostu privuče protivtenkovski top 47 mm, pa da se njime i mitraljezima neutrališe otpor iz bunkera kod mosta, a da se istovremeno jedan bataljon 1. brigade prebaci preko Kolubare istočno od Valjeva i da napadne neprijatelja u istočnom delu grada, u rejonu fabrike »Vistad« (sada: Krušik) i artiljerijskih kasarni, a jedan bataljon 2. brigade da pređe reku zapadno od grada i da prodi u grad kroz predgrađe Brđane, povezujući se levo sa delovima 1. proleterske brigade. Oba ova bataljona su brzo i uspešno izvršili svoje zadatke. Protivtenkovskim topom neutralisani su bunker kod glavnog mosta i jedinice su se prebacile na levu obalu Kolubare. Potom su jedinice obe brigade prodirući tesnim ulicama, kroz dvorišta i zgrade, svaka na svom pravcu, u međusobnom sadejstvu i potpomaganju izbile u najuži centar grada i potpuno ovladale njegovim južnim delom. Za to vreme je desnokrilni bataljon 1. brigade, uz sadejstvo 4. bataljona 3. krajiške brigade 1. divizije i ručnih reaktivnih bacača »džon-bul«, zauzeo artiljerijsku kasarnu i zgrade bolnice blizu fabrike »Vistad« (južno od puta Valjevo - Beograd), a levokrilni bataljon 2. brigade je zauzeo Brđane i zapadni deo grada. Oko 2 časa 15. septembra neprijatelj je nateran na povlačenje u utvrđene zgrade hipotekarne banke, okružnog i sreskog suda, oficirski dom, hotel »Brankovinu« i u kasarne 5. pešadijskog puka u severnom delu grada.

Ujutro do 8. časova tog dana savladane su neprijateljske otporne tačke u hipotekarnoj banci, okružnom i sreskom sudu, a oko 11 časova savladan je neprijatelj i u oficirskom domu. Neprijatelj se još držao u hotelu »Brankovinu« i kasarnama 5. puka, ispred kojih su se nalazile minske i žičane prepreke. Već tada je grad bio gotovo potpuno oslobođen. Ali, neprijatelj još nije popuštao već se iz ovih utvrđenih objekata, naročito u kasarni 5. puka, uporno i žestoko branio. Usled nedostataka težih artiljerijskih oruđa za rušenje ovih objekata napad danju je bio necelishodan, pa je odložen za veče a okruženi neprijatelj je čvrsto blokirao. Oko 17 časova su levokrilni bataljon 1. ličke brigade i delovi 1. proleterske brigade, podržani minobacačima i mitraljezima, u snažnom jurišu i žestokom okršaju slomili otpor neprijatelja i zauzeli hotel »Brankovinu«. Istovremeno su delovi 2. brigade sa zapada, dva bataljona 1. brigade sa juga i jugoistoka i delovi 1. i 3. brigade 1. divizije sa severa i severoistoka povelili žestok napad na kasarne 5. pešadijskog puka. Unatoč početnog uspeha (zauzete su konjušnice i neki manji objekti, a jedna četa 3. krajiške brigade je prodrla i do skladišta municije koje su Nemci zapalili da joj ne padne u ruke) napad nije uspeo, neprijatelj se iz utvrđenih objekata žestoko branio. Oko kasarne su bila jaka utvrđenja povezana

447) Šesta proleterska divizija, str. 376.

saobraćajnicama, a ispred njih minska polja sa električnim paljenjem. Napad je ponovljen u 19.30 i 20 časova ali opet bez uspeha. Potom su jedinice zanoćile na dostignutim položajima držeći čvrsto opsednutu kasarnu. Napad na kasarnu podržavale su i dva aviona 1. eskadrile NOVJ iz baza na ostrvu Visu, kojom prilikom je i jedan avion oboren.⁴⁴⁸¹

Sutradan, 16. septembra, nastavljena su borbe oko kasarni 5. puka, bez 2. ličke brigade. Sva nastojanja da se neprijateljski otpor slomi bila su uzaludna, neprijatelj se energično branio, očekujući pomoć spolja ali, ona se pod borbom sporo probijala, usled jakog otpora 3. ličke i 13. proleterske brigade. No, ipak je neprijatelj predveče uspeo da sa probija u Valjevo i spoji sa snagama u kasarnama 5. puka, pa je odlučeno da se napad obustavi i jedinice izvuku iz grada na pogodnije položaje. Grad je pri tom napustila i masa stanovništva, naročito omladina koja je čekala da primi oružje i priključi se nekoj od jedinica. Građani Valjeva su odista požrtvovano i svestrano učestvovali u oslobađanju svoga grada. »Našim borcima uveliko pomažu stanovnici Valjeva. Oni su odlični vodiči, koji poznaju svaki prikriveni prilaz. Mnogi se ne zadovoljavaju da budu samo vodiči, već se laćaju oružja i jurišaju sa našim borcima. Treći nude borcejelom i pićem, jer je, kako sami kažu konačno došao i naš dan«, sažeto i nadahnuto priča o tome Milan Antončić u već pomenutom članku.

Ambulanta 2. brigade u Valjevu septembra 1944. sa šefom ambulante Nevertkom Grbić (sada Veselić), personalom ambulante i ranjenicima

Još u toku žestokih borbi za Valjevo 15. septembra posle podne 2. lička brigada je, po naređenju štaba 1. proleterskog korpusa, izvlačena iz borbe i potom upućena da dejstvuje prema Peckoj i Osečini radi sadejstva 12. korpusu, koji je u to vreme vodio teške borbe sa jakim četničkim i drugim neprijateljskim sn-

448) Vojnoistorijski glasnik br. 3/1980, str. 165-175

gama.⁴⁴⁹¹ Ona je 16. septembra u rejonu s. Pričević i s. Beomužević razbila i odbacila jednu grupu četnika. Pošto se u međuvremenu situacija kod 12. korpusa znatno poboljšala ona izgleda nije dalje prodirala prema Osečini i Peckoj, već se u navedenom rejonu zadržala do 18. septembra odakle je povraćena u oslobođeno Valjevo.

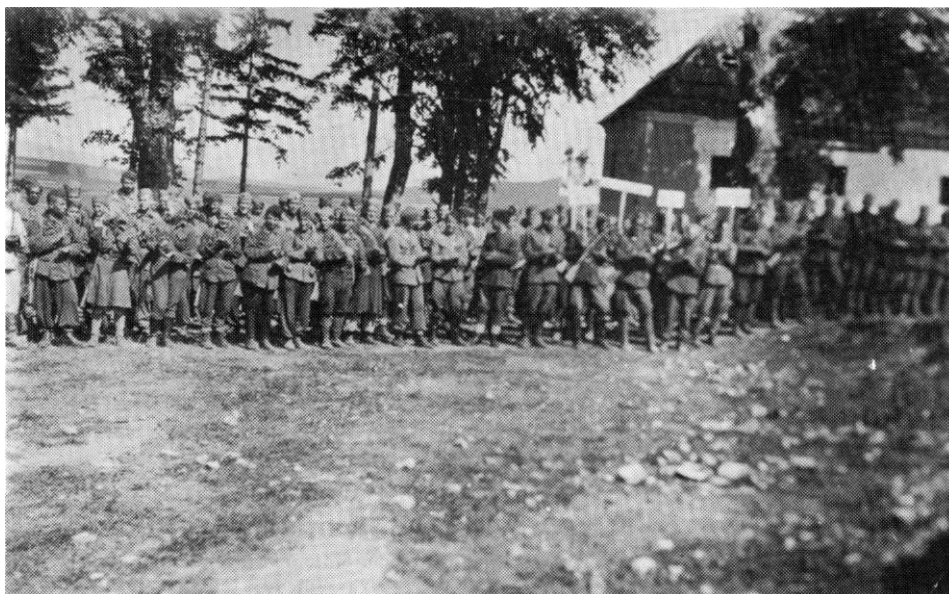

Sede Ljubomir Medić Brzica i Jovanka Đerić. Stoje Jovo Hinić (desno) i Branko Damjanović (levo)

449) Relacija bitke za Valjevo (k. 799, br. reg. 3/4) pisana 1945. neposredno posle rata ne pominje ovaj manevar, već brigadu posle povlačenja iz Valjeva smešta u rejon k. 330 južno od grada. Sličan podatak daje i ratni dnevnik 6. divizije (k. 797, br. reg. 14/2). I autori pominjanih članaka (Antončić i Višnjic) drže se dosledno ovih izvora, mada postoje autentični izvori koji ih ozbiljno dovode u sumnju i opovrgavaju. Tako, štab 1. korp. 15. sept. u 7 časova saopštava 1. diviziji da su Ličani zauzeli južni i centr. deo grada, pa kaže: »Drugoj ličkoj (brigadi - Đ. O.) naređeno da se postepeno izvlači iz grada i orijentiše prema Peckoj i Loznici«. I Branko Vukelić u knjizi Šesta proleterska divizija (str. 394) piše: »U 13.00 časova (petnaestog septembra, iz centra grada - Đ.O.) izvlači se naša II brigada na novi zadatak i vrši smenu položaja s bataljonom »Marko Orešković«. U 16.30, 16. sept. štab korpusa izveštava Vrhovni štab: »Druga lička na prostoru Pričević i Beomužević u prvom susretu sa neprijateljem odbacila ga. Naredili smo gonjenje i povezivanje sa Lekićem (komandant 12. korpusa - Đ.O.)« U 06.30, 17. septembra korpus pita Vrhovni štab: »Pošto je Lekić razbio četnike i u vezi sa situacijom kod nas da li je potrebno da šestu div. uputimo ka Lekiću. Druga lička je jučer trebala da se poveže sa Lekićem. Još nemamo izveštaja od nje«. U 12.30, 17. sept. k-t korpusa javlja komesaru korpusa: »Glavninu Šeste orijentiši ka Lekiću radi sadejstva«. U vezi s tim štab korpusa 18. sept. u 10 časova javlja Vrhovnom štabu: »Glavnina lič. div. orijentisana prema Lekiću. Jedna brig. upućena prema Osečini i Peckoj da se sa njima poveže«. Istog dana u 18. časova on izveštava: »Druga lička brigada je već ranije upućena prema Lekiću«. Svi citati su iz knj. depeša štaba 1. prol. korpusa (k. 372, br. reg. 33/1). Na kraju evo šta je štab 2. br. 18. sept. javio štabu 12. korpusa: »Naša brigada je upućena da uhvati vezu sa vama i da vas prihvati. Smešteni smo na prost. Balinović-Tupanci-Pričević i osigurali se prema Valjevu«. Pošto mu upućuje svoga obavešt. ofic. štab brig, moli štab korp. da mu javi mesto i raspored svojih snaga i dalje namere da bi se mogao ravnati (k. 801, br. reg. 6/8).

Probivši se 16. septembra predveče u Valjevo, spasivši time svoj garnizon od uništenja, neprijatelj se u njemu nije mogao duže zadržavati. Već noću 17/18. septembra neprijatelj je počeo miniranje i rušenje utvrđenih i značajnih objekata u gradu, palio je magacine i sve ono što sobom nije mogao poneti, da bi pre podne 18. septembra krenuo u izvlačenje snaga i napuštao grad. Oko 19 časova tog dana, sa položaja južno od Valjeva, jedinice 6. divizije su ulazile u grad i posle izvesnog puškaranja sa neprijateljskim zaštitničkim delovima konačno oslobodile grad.

U borbama za Valjevo 6. divizija (nema podataka po brigadama) imala je 33 poginula i 75 ranjenih boraca. Prema nemačkim podacima u borbama do 17. septembra samo su njihova dva bataljona 5. policijskog puka imale 60 mrtvih i 120 ranjenih vojnika. Prema podacima štaba 6. divizije neprijatelj je samo na njenom frontu imao 514 mrtvih, oko 400 ranjenih i 309 zarobljenih vojnika. Zaplenjeno je 7 minobacača, 3 brdska topa, 15 puškomitraljeza, 264 puške, 47 pištolja, 450 ručnih bombi, oko 300.000 metaka, 400 artiljerijskih granata i 200 mina za minobacače zatim 4 kamiona i 1 motocikl, a uništena su 3 tenka.⁴⁵⁰

Druga brigada na mitingu u oslobođenom Valjevu

Tek u oslobođenom Valjevu divizija je, posle više od tri meseca danonoćnih marševa i borbi, dobila preko potreban odmor. Osim toga, stvoreni su uslovi da se jako proredene jedinice popune novim borcima, što je bilo i najvažnije. Mada su još od Požege jedinicama pristupali novi borci, uglavnom prebegli ili zarobljeni prisilno mobilisani četnici, ovde je tek usledio masovniji priliv novih boraca iz okoline Valjeva. Samo iz fabrike »Vistad« javilo se trista dobrovoljaca u diviziju. Kako je izveštavao štab divizije u toku osam dana boravka u Valjevu i okolini u jedinice je svakodnevno pristizalo 45-50 novih boraca, dok je štab 1.

450) AVII, k. 799, br. reg. 3/4, 675, BIG br. 3/1980, str. 174.

proleterskog korpusa izvestio 23. septembra da je dotada iz Valjeva i okoline u našu vojsku stupilo 1.200 novih boraca, da bi 5. oktobra izvestio da 6. divizija ima 3.000 boraca.⁴⁵ O tome ubedljivo svedoči i Milan Antončić u pominjanom članku kada kaže: »Samo sada više nema mesta bojazni da će udarna snaga divizije oslabiti zbog smanjenog brojnog stanja. Jer svakodnevno nam, evo, dolaze desetine i stotine novih boraca, Srbijanaca. Te mladiće oduševljavaju naša pričanja o dosadašnjem putu 6. divizije. Obećavaju da neće izneveriti te borbene tradicije«. I dalje: »Sa njima se, kada jedinice nisu u pokretu ili na drugim zadacima, intenzivno izvodi vojnostručna i politička obuka, protkana našim bogatim ratnim iskustvom«.

Pošto je oslobođeno Valjevo glavna divizija je razmeštena na odmor po okolnim selima, a 2. brigada je zadržana u gradu. Njena dva bataljona bila su u gradu na raspolaganju komandi mesta Valjevo i povremeno izvršavali zadatke za njen račun, a dva bataljona su bila u s. Kličevac i s. Brđani. Na dan 21. septembra u Valjevu je održan veliki narodni zbor, kome je prisustvovalo oko 7.000 ljudi, na kome su govorili Sreten Žujović Crni, član Vrhovnog štaba i Mijalko Todorović, politički komesar 1. proleterskog korpusa. Ispred svečane tribine, pred okupljenim narodom 2. brigada je izvršila paradni marš glavnom ulicom. Sutradan je prema Krupnju upućen 2. bataljon da susretne i prihvati 3. bataljon 3. brigade, koji je još pri prelazu r. Bosne 29. jula ujutro bio odsečen od svoje jedinice, priključivši se potom 11. diviziji pa je sa njom tek tada stigao nadomak Valjeva.

Sleva: Slavko Svilar, komandir čete (poginuo); Jovan Bosnić, zamenik komandanta bataljona; Lela Mandić, sekretar Skoja i Blanuša (ime nepoznato), obaveštajni oficir bataljona - svi iz 3. bataljona

Stab 4. bataljona u oslobođenom Valjevu. Sede: Iso Lovrić (s detetom u krilu), komesar bataljona, i Mile Priča; stoje (sleva) Jovo Hinić, zamenik komesara, Ivan Budisavljević, Milan Drakulić, komandant bataljona, Bude Paripović i Radovan Dozet

Do 27. septembra brigada se u gradu odmarala i sređivala, kupala, parila se odeća i prao veš, intenzivirana je vojna i politička obuka. Valjalo je politički ana-

451) Zb. 1-13, d. 50, k. 372, br. reg. 2/31-2, 2/44-2. Sesta proleterska divizija, strana 419.

lizirati i objasniti sve važnije događaje, naročito propuste, zapažene na maršu i u dotadašnjim borbama u Srbiji. U tome vremenu u zemlji i na međunarodnom planu zbili su se i dalje odvijali krupni vojni i politički događaji, presudni za uspeh naše borbe, pa je borbe sa tim trebalo ne samo upoznati nego im sve to podrobno objasniti. Osim toga, jedinice su stigle u nove, dotada nepoznate, krajeve pa je borbe trebalo upoznati ne samo sa političkim stanjem u narodu, nego i sa političkim uticajem neprijatelja, međusobnim odnosnom vojnih i političkih snaga, istorijom, tradicijama i običajima ovoga naroda.

Stoje: Milan Hrnjak, komandir čete; Stavko Svilar, komandir mitraljeske čete, Jovan Bosnić, zamjenik komandanta 3. bataljona, Marko Sašić, komandir 3. čete. Kleče: Jovo Mirić i Rade Milošević, komesar čete - svi iz 3. bataljona

odložili za naredni dan. Pripremajući se za dalje nastupanje prema Debrcu i Savi brigada je 1. oktobra pre podne imala 4. bataljon u s. Krnjiću, 2. bataljon u s. Skupljen orijentisan prema putu Sabac - Obrenovac, 1. bataljon u s. Petkovac, dok je 3. bataljon sa štabom brigade i ostalim delovima bio na putu prema s. Krnjiću. Na komunikaciju je trebalo izbiti širokim frontom po tri pravca i to glavnim snagama pravcima Jazovik - Krnjić - Debrc i Skupljan - Zvezd, a pomoćnim dejstvovati preko Mesaraca. Približno u isto vreme i četnici su otpočeli nastupanje da bi izveli proboj pomenutim pravcem.

Dok su ostali bataljoni počinjali nastupanje određenim pravcima jake četničke snage oko 13 časova napale su 4. bataljon ispred s. Krnjića, potisle ga nazad i zauzele selo. U oštroj borbi bataljon je protivnapadom izbacio četnike i povratio selo. Neprijatelj se brzo sredio i oko 15 časova ponovo prešao u snažan napad

U brigadu je za ovo vreme stupilo 115 novih boraca. Osim toga, narednih dana kada je napustila Valjevo, u rejonu Koceljeva- Gradojevići u brigadu je pristiglo oko 200 novih boraca iz Darosave (sada Partizani).⁴⁵²⁾

Ujutro, 28. septembra, brigada je iz Valjeva odmarševala prema Koceljevu gde je stigla uveče i zakonačila. Narednog dana, kao divizijska rezerva, pomerena je u rejon s. Gradojević, odakle je sutradan orijentisana prema s. Debrc da izvrši izviđanje neprijatelja i preseče komunikacije Sabac - Obrenovac, izbivši 30. septembra uveče na liniju s. Krnjić - s. Skupljen. Kada se 4. bataljon u maršu pojavio pred selom Krnjić oko 200 četnika napustilo je selo i povuklo se prema s. Debrc i bataljon je ušao u selo bez otpora. U tome vremenu se u rejonu s. Krnjić - s. Debrc - s. Ušće, pritešnjen uz Savu, nalazio ostatak snaga 4. grupe četničkih jurišnih korpusa, čije su se snage posle poraza na Ceru od 12. korpusa ovde povukle prepolovljene. Da bi se izvukao iz ovako nepovoljnog položaja štab 4. grupe jurišnih korpusa odlučio je da se 30. septembra probija preko Vlašić-planine prema Medvedniku, u planinsku oblast između Valjeva i Užica, a odatle prema Crnogorskom primorju uvereni da će se tu iskrcati anglo-američke snage. Međutim, izgleda i zbog pojave 2. brigade na tom pravcu, proboj su

452) AVII, k. 801, br. reg. 16-8, Sesta proleterska divizija, strana 433-435.

iz pravca Mesaraca. No, tada su već pristigli i bočnim dejstvom u napad stupili 1. i 3. bataljon, pa je neprijatelj razbijen i nateran da ostupi prema s. Ušće. Za to vreme 2. bataljon je vodio borbu oko puta Šabac - Debrč i zaplenio jedan puškomitraljez. Uveče oko 23 časa 1. i 2. bataljon su zauzeli Debrč, pošto su se Nemci sa dva tenka i 12 kamiona povukli prema Šapcu, izbivši na Savu kod Novog Sela. Dok su uveče i noću ova tri bataljona dejstvovala u rejonu Debrca, 4. bataljon je zadržan u rezervi u s. Krnjić. Oko 4 časa 2. oktobra Nemci su sa tri srednja tenka i šest kamiona iz Šapca prodrli u Debrč, prisilivši neke jedinice da se povuku prema s. Vlasenica. Nakon izvesnog vremena nemačka kolona je napustila Debrč i produžila prema Obrenovcu, pa su delovi 2. brigade ponovo zauzeli Debrč. Upravo ovu situaciju, zauzetost 2. brigade u borbi sa nemačkim snagama oko Debrca, iskoristila je 4. grupa četničkih jurišnih korpusa za izvlačenje i napuštanje bojišta. Ona je posle neuspeha u sukobu sa 2. brigadom praktično prestala da postoji. U njenom sastavu se još nalazilo oko 1.000 demoralisanih ljudi nesposobnih za organizovano dejstvo, pa je osipljući se uz put odstupila prema Beogradu. Naredni dan brigada je provela u rejonu Debrč, Vlasenica, Krnjić, Skupljen. Tog dana 3. bataljon je odbacio i naterao na povlačenje nemačke delove, koji su od Obrenovca pokušali prodor u Debrč. U ovim borbama brigada je imala 1 poginulog i 14 ranjenih boraca. Prema podacima štaba brigade ubijeno je 30, ranjeno oko 80, a zarobljeno 28 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je 40 pušaka, 1 puškomitraljez, 3 automata, 3 pištolja, 50 ručnih bombi, 90 mina za nemački laki minobacač, 11 sanduka municije, 2 tromblonske puške sa 40 mina i nešto ostale opreme.⁴⁵³

Pošto je počinjala priprema i koncentracija glavnih snaga 1. proleterskog korpusa za oslobođenje Beograda, to je i 2. lička brigada u okviru divizije dobila zadatak da se rokira i prebaci na prostor južno od Beograda. U 15 časova 4. oktobra ona je krenula i na konak stigla u rejon s. Banjani - s. Vrelo. Iz ovoga konakovišta brigada je nastavila marš sutradan oko 8 časova i preko Uba oko 18 časova na konak stigla u rejon Sloveca na levoj obali Kolubare. Oko 9 časova 6. oktobra brigada se odavde, po naređenju štaba divizije, samo pomerila na desnu obalu Kolubare, u rejon s. Ratkovac - s. Markova Crkva, gde je nastavljena borbena obuka sa novopridošlim borcima, kojih je u jedinicama već bilo mnogo. Oko 15 časova marš je nastavljen prema Lazarevcu, ali je brigada morala zakonačiti u s. Prnjavoru, pošto je most na r. Ljigu bio porušen. Sledećeg dana ujutro pošto je prešla reku, brigada je nastavila marš i preko Lazarevca i Velikih Crijena oko 18 časova na konak stigla u rejon s. Arnajevo - s. Sokolovo, gde se zadržala i narednog dana. Ovde je noću 7/8. oktobra četnička grupa izvršila vatreni prepad na delove 3. bataljona i pri tom ranila političkog delegata voda. Tokom 8. oktobra brigada je ovde primala nove borce i sređivala jedinice, izvodeći vojnu i političku obuku. Tog dana u sastav divizije je ušla i Kosmajaska brigada, kao njena 4. brigada, koja je tada imala 850 boraca. Osim toga, za popunu ostalih brigada divizija je dobila 1.450 novih boraca, a sutradan još 320, koji su odmah raspoređeni po jedinicama tako da je brojno stanje jedinica naglo povećano.⁴⁵⁴ Mada nedostaju pouzdani izvori da se to tačno utvrdi, može se reći daje brigada,

453) AVII, k. 801, br. reg. 12-1/91, 18-8, 19-8, k. 797, br. reg. 14-83/2, k. 373, br. reg. 1/34-1. »Beogradska operacija«, VII, 1964, str. 136-137.

454) AVII, k. 797, br. reg. 14-83/2, k. 801, br. reg. 19-8. Koliki je bio priliv novih boraca može se suditi i po sledećem. Stab korpusa je 6. oktobra izvestio da »vrlo malo ima izgleda da se jedinice osetnije popune do polaska na zadatak«, da se na ozbiljniju popunu može računati tek u severnoj Šumadiji i Beogradu. Ali već 10. oktobra izveštava: »Priliv novih boraca ukoliko se ide ka severu sve je veći. Broj nenaoružanih skoro ravan broju naoružanih«. Sutradan opet javlja: »Sa mobilizacijom ide dobro. Imamo nenaoružanih skoro deset hiljada« (k. 327, br. reg. 2/46-2). Mladi Srbijanci su odista masovno popunjavali proleterske i udarne divizije u kojima su već u napadu na Beograd činili većinu. I ovom prilikom se dakle potvrdila narodna izreka: »Rado ide Srbini u vojnike«, kada je u pitanju sloboda otadžbine.

od oslobođenja Valjeva dovde, svoje brojno stanje sa kojim je stigla pred Valjevo udvostručila. Tog dana, uz pomoć štaba brigade, u selima Arnajevo i Sokolovo osnovani su narodnooslobodilački odbori.

Pošto se 8. oktobra u s. Vreoci nalazila 1. brigada, severno od s. Stepojevac 3. brigada, štab divizije u s. V. Crljeni, a ovde je u sastav divizije stigla i njena nova četvrta - Kosmajaska brigada, koncentracija 6. divizije za dejstva prema Beogradu bila je završena. Radi izviđanja neprijatelja i zemljišta i da bi se olakšalo nastupanje glavnih snaga divizije, štab divizije je 8. oktobra obrazovao jak izviđački odred i uputio ga da izviđa i dejstvuje prema Beogradu, pravcem s. Lisović - s. Bagrdan - Petrov Grob (tt. 323). Osnovu izviđačkog odreda činio je 4. bataljon 2. brigade, ojačan izviđačkim četama 1, 2. i 3. brigade. Istog dana odred je dostigao s. Lisović, a 9. oktobra je u nastupanju i izviđanju došao u sukob sa neprijateljem jačine oko jedne čete kod s. Bagrdana. U sukobu je ubijeno 5 neprijateljskih vojnika, zaplenjene 4 puške, 1 automat i 3 pištolja, a neprijatelj nateran na povlačenje prema Barajevu.⁴⁵⁵¹ Kada su 9. oktobra ujutro u nastupanje krenule glavne snage divizije, počele su odlučujuće borbe za prilaze Beogradu i stvaranje uslova za neposredan napad na grad i njegovo oslobađanje. Narednih nekoliko dana sva neprijateljska uporišta na prilazima Beogradu su razbijena i uklonjena, trupe su izbile na polazne položaje periferijom grada i juriš za oslobođenje glavnog grada naše otadžbine mogao je da počne.

455) A VII, k. 797, br. reg. 14/83-2, k. 801, br. reg. 19-8.